

Društveni život u Puli od sredine 19. stoljeća do Prvog svjetskog rata sosvrtom na početke turističkih aktivnosti

Slacki, Robert

Master's thesis / Diplomski rad

2019

Degree Grantor / Ustanova koja je dodijelila akademski / stručni stupanj: **University of Pula / Sveučilište Jurja Dobrile u Puli**

Permanent link / Trajna poveznica: <https://um.nsk.hr/um:nbn:hr:137:559813>

Rights / Prava: [In copyright](#) / [Zaštićeno autorskim pravom.](#)

Download date / Datum preuzimanja: **2024-07-03**

Repository / Repozitorij:

[Digital Repository Juraj Dobrila University of Pula](#)

Sveučilište Jurja Dobrile u Puli
Filozofski fakultet

Robert Slacki

**Društveni život u Puli od sredine 19. stoljeća do Prvog svjetskog rata s osvrtom
na početke turističkih aktivnosti**

Diplomski rad

Pula, 2019.

Sveučilište Jurja Dobrile u Puli
Filozofski fakultet

Robert Slacki

**Društveni život u Puli od sredine 19. stoljeća do Prvog svjetskog rata s osvrtom
na početke turističkih aktivnosti**

Diplomski rad

JMBAG: 0303040454, redoviti student

Studijski smjer: diplomski studiji povijesti

Znanstveno područje: humanističke znanosti

Znanstveno polje: povijest

Znanstvena grana: Hrvatska i svjetska moderna i suvremena povijest

Mentor: prof. dr. sc. Nevio Šetić

Pula, 2019.

Sadržaj:

Uvod.....	1
Pula u prvoj polovici 19. stoljeća	2
Izbor glavne luke ratne mornarice	8
Razvoj arsenala.....	11
Möeringovi planovi	12
Inženjerijska i građevna direkcija	13
Fortifikacijski sustav	14
Svečana inauguracija	15
Gradnja zida	16
Ratni brodovi	17
Nastavak gradnje i modernizacija obrambenog sustava	20
Građevinski radovi i uređenje arsenala.....	21
Rast i razvoj grada.....	24
Viška bitka	26
Prometna povezanost.....	29
Nove gradske četvrti.....	32
Uređenje grada	34
Gradsko stanovništvo	37
Razvoj društvenih i turističkih aktivnosti	39
Ugostiteljski objekti	41
Mornarički kasino	42
Ugostiteljski objekti i turističke aktivnosti na prijelazu iz 19. u 20. stoljeće	45
Palast Hotel Riviera	49
Izleti i turističke grupe	52
Gradsko kazalište	54
Šijanska šuma	55
Kupališta	57
Sport.....	60
Zaključak	64
Literatura	65
Izvori	69
Internetski izvori.....	71

Sažetak.....	72
Summary	73

Uvod

Ovaj rad bavi se temom razvoja društvenog života Pule od sredine 19. stoljeća do Prvoga svjetskog rata s osvrtom na početke turističkih aktivnosti. U prvome dijelu rada obrađuje se povijest uspona Pule od jednog malaričnog i slabo naseljenog gradića do glavnog središta ratne mornarice Austro – Ugarske Monarhije i preobrazbe u mediteranski grad srednjoeuropskog uređenja. U drugome dijelu obrađuje se razvitak društvenog života i njegova povezanost s početkom turističkih aktivnosti. Naime, od sredine 19. stoljeća pa do početka Prvoga svjetskog rata grad se budi, raste i razvija. Procesi industrijalizacije utjecali su na otvaranje novih radnih mjesta i doseljavanje stanovništva što je izravno utjecalo na razvoj ugostiteljstva, posebice na prijelazu stoljeća i u prvom desetljeću 20. stoljeća. Restorani, gostionice i kavane postali su centri društvenih zbivanja poput raznih koncerata i predstava. Pritom se ne smiju izostaviti Mornarički kasino i kazalište koji su uvelike obogatili društveni život Puljana. Grad Pula je zbog svoje povijesti i antičkih spomenika te modernog uređenja privlačila značajan broj turista, što je također utjecalo na razvoj hotelijerstva. Nove socio – ekonomske i društvene prilike u gradu potaknut će otvaranje kupališta, uređenje Šijanske šume kao izletišta i stvaranje sportskih društava. Cilj ovog rada je prikazati navedene procese uz pomoć literature i novinskih članaka ondašnjih dnevnih listova. Prilikom istraživanja usredotočio sam se na članke koji se odnose na uređenje i ponudu kavana, gostionica i restorana. Također i na održavanje raznih koncerata i predstava. Nadalje istražio sam novinske članke i oglase koji donose zanimljive podatke o pulskim hotelima, društvenim zbivanjima i turističkim izletima. Obradivao sam članke koji se tiču kupališta, izletišta i sporta kao pokretača društvenog života. Pula onoga vremena nije bila samo vojni i industrijski grad, već je imala i drugu stranu ispunjenu zabavom, kulturom i razonodom. Uslijed toga nastaje turizam koji je danas prerastao u jednu od najznačajnijih ekonomskih i društvenih grana.

Pula u prvoj polovici 19. stoljeća

Pula je tijekom svoje duge povijesti postojanja doživljavala mnoge uspone i padove. Tako je za vrijeme mletačke vlasti uslijed kužnih epidemija, demografskih i gospodarskih prilika nazvana „città cadavero“ – „grad mrtvac“.¹ Veliko slabljenje Serenissime tijekom 18. stoljeća izravno je utjecalo na Pulu, o čemu govore i brojke da je u gradu prema popisu stanovništva iz 1732. godine bilo 1600 duša.² Presvijetla Republika Sv. Marka bila je na izdisaju, a mletačka Istra uključujući Pulu spadala je među najslabije naseljenim dijelovima Terraferme. Grad su od potpunog propadanja spasila organizirana naseljavanja stanovništva.

Propašću Venecije za Pulu započinje novo razmjerno kratko razdoblje pod austrijskom upravom, obilježeno administrativnim, upravnim i nekim teritorijalnim promjenama.³ Međutim promjene koje je uvela austrijska vlast nisu bitno utjecale na razvitak grada. Stanovništvo nije bilo zadovoljno novom vlasti koja je bila teže politički i društveno podnošljiva od one mletačke. U Puli je godinu dana nakon austrijskog zaposjedanja izbila pobuna, kojoj su se pridružili stanovnici okolnih sela Ližnjana i Šišana. Pobuna je ubrzo slomljena, a dio je pobunjenika kažnjeno. Na početku 19. stoljeća grad je zapušten, obrasao u zelenilo s dosta nenaseljenih kuća. Velika luka zjapi prazna, dok su antički spomenici i nekada luksuzne kuće izumrlih plemićkih obitelji pretvorene u skladišta i torove.⁴

Novo razdoblje u bogatoj pulskoj povijesti započinje 1805. kada nakon Požunskog mira Austrija biva primorana prepustiti nekadašnje mletačke posjede u Istri Napoleonu Bonaparteu. Iako francuska vlast u Istri nije bila dugoga vijeka, uvedene su mnoge promjene koje su izravno utjecale na društvo. Prije svega uslijedilo je novo ustrojstvo, istarski teritoriji pripojen je Kraljevini Italiji, da bi kasnijim preustrojem Istra ušla u sastav Ilirskih provincija. Francuska administracija uvela je novi sustav poreza, ukinula privilegije

¹ Miroslav Bertoša, *Usponi i sutoni*, u: *Pula: tri tisućljeća mita i stvarnosti*, C.A.S.H., Pula, 2005., str. 83.

² Slaven Bertoša, *Život i smrt u Puli: starosjeditelji i doseljenici od XVII. do XIX. stoljeća*, Skupština Udruga Matice hrvatske Istarske županije, Pazin, 2002., str. 86.

³ Darko Dukovski, *Povijest Pule: deterministički kaos i jahači apokalipse*, Istarski ogranak Društva hrvatskih književnika, Pula, 2011., str. 99 – 101.

⁴ Isto, str. 102. – 103.

plemićima, a na snagu je stupio Napoleoeonov zakonik. Reorganizirana je crkva, te su ukinuti neki samostani i bratovštine.⁵ Situacija u Puli u gospodarsko – ekonomskom smislu se nije bitno promijenila od prethodnog razdoblja. Naime područje sjevernog Jadrana je bilo poprište sukoba velikih sila, Francuske i Engleske. Što je dovelo do pojave gusarenja i česte prisutnosti engleskih brodova koji su svojim djelovanjem onemogućavali uobičajene pomorske aktivnosti. Takva je situacija izravno utjecala ne samo na Pulu već i na ostale istarske priobalne gradove. Pula je na početku francuske uprave brojala oko 800 stanovnika.⁶

U rujnu 1813. dolazi do nove prekretnice kada Istra ponovno dolazi pod austrijsku vlast. Tadašnja administracija je pokušavala vratiti stanje iz razdoblja „prve austrijske uprave“ koje je zagovarao grof Laval Nugent. Također je osnovano Pokrajinsko povjerenstvo sa sjedištem u Kopru. No sve su te promjene bile kratkotrajne i bez značajnijih posljedica. Postepeno su tražena nova rješenja koja bi unaprijedila upravu i administraciju.⁷ Godine 1814. osniva se Ilirsko primorje čije se sjedište nalazilo u Trstu. Ta je austrijska upravna jedinica obuhvaćala Goričko i Tršćansko primorje, Istru i otoke Krk, Cres i Lošinj. Od 1816. godine Ilirsko primorje zajedno sa Kranjskom, Koruškom i dijelom civilne Hrvatske od Save do mora postaje dio Kraljevine Ilirije. Novonastalo upravno i administrativno područje imalo je dva gubernija sa sjedištem u Trstu i Ljubljani. Do ponovne promjene dolazi 1822. kada su se područja južno od Save do mora s Rijekom priključili banskoj Hrvatskoj. Stoga je tršćanski guberniji doživio preustroj, te je nazvan Austrijsko primorje. U sklopu Austrijskog primorja osnovane su tri upravne jedinice: Goričko okružje, Trst i Pazinsko okružje. Dvije upravne jedinice Goričko i Pazinsko okružje imale su svoje kotare, a Trst je dobio status autonomnog grada s upravnom nadležnosti nad svojom širom okolicom. Pula je činila dio Pazinskog okružja.⁸ Promjene nisu nastupile samo na području uprave, već su obuhvatile i crkvu. Naime 1828. godine bulom pape Leona XII. *Locum beati Petri* pulska biskupija je spojena s porečkom.⁹ Unatoč

⁵ Nevio Šetić, *Napoleon u Istri: Istra za francuske uprave 1805. – 1813.*, Istarska književna kolonija „Grozđ“, Pula, 1989., str. 19.-22.

⁶ D. Dukovski, *Povijest Pule*, str. 106. – 107.

⁷ Isto, str. 107. – 108.

⁸ Marko Trogrlić, Nevio Šetić, *Dalmacija i Istra u 19. stoljeću*, Leykam international, Zagreb, 2015., str. 157. – 158.

⁹ <http://www.istrapedia.hr/hrv/696/porecka-i-pulska-biskupija/istra-a-z/> (9.3.2019.)

administrativno – upravnim promjenama, situacija u Puli nije se odmah bitno promijenila. O stanju grada u prvim desetljećima 19. stoljeća svjedoči Giuseppe de Brodmann u svom radu *Memorie politico – economiche della città e territorio di Trieste della penisola d'Istria, della Dalmazia fu Veneta di Ragusi e dell'Albania ora congiunti all'austriaco impero*. Autor najprije opisuje antičke spomenike, a zatim navodi kako je Pula gotovo u potpunosti prosijana komadima stupova, vijencima i nadgrobnim kamenjem. Dio toga se koristilo za gradnju, a ostatak se nalazio u ruševinama i pulskom zemljištu kako navodi u tekstu. Osim toga piše o smeću, trgovima i kontradama obraslim stablima i zelenilom s oko 800 duša koje žive u gradu. Brodmann također navodi da je zdravstveno stanje stanovništva loše zbog nezdravog zraka, ali kako je i dokazano zbog zagađene vode za piće koja je uzrokovala bolesti probavnog sustava i druge tegobe.

U početku austrijske uprave Pula je još uvijek imala srednjovjekovne zidine, koje su bile relativno očuvane prema kopnu i moru s djelomičnim oštećenjima ili preinakama. Iznad dvjestotinjak očuvanih zgrada na vrhu brežuljka isticala se mletačka utvrda. Dio gradskog pejzaža činili su hramovi, komunalna palača, kompleks samostana i crkve Sv. Franje, zvonik crkve Sv. Nikole, kao i katedrala sa zvonikom. Arena kao najveći antički spomenik posebno se isticala u slici grada. Od gradskih ulaza odnosno izlaza prema kopnu bila su otvorena samo Zlatna vrata i vrata Sv. Ivana. Preko njih se Pula povezivala s mjestima na istoku i jugu, a glavnom ulicom poznatom pod imenom Poštanska cesta bila je povezana s Vodnjanom, Galižanom, Porečom i u konačnici Trstom.¹⁰

Tijekom prve polovice 19. stoljeća život u gradu Puljanima nije bio nimalo lagan. Osim što je gradska infrastruktura bila nerazvijena, ulice prljave, a trgovi obrasli zelenilom, harale su i bolesti. Tako se 1835. Pulom proširila kolera koju je prenio mornar po povratku iz Chioggie.¹¹ Ponovna pojava bolesti uslijedila je već sljedeće godine, no ovoga puta širila se s kopna, te je zahvatila Pazin, Žminj, Svetvinčenat i Vodnjan. Pulu bolest nije zahvatila zato što je promet prema Vodnjanu bio ograničen, kao mjera predostrožnosti. Epidemija kolere koja je od 1846. harala Europom, zahvatila je Pulu, Trst

¹⁰ Attilio Krizmanić, *Prostorni razvitak austrijske Pule, u: Pula: tri tisućljeća mita i stvarnosti*, C.A.S.H., Pula, 2005., str. 121.

¹¹ <https://www.istrapedia.hr/hrv/1343/kolera/istra-a-z/> (22.3.2019.)

i Rijeku.¹² U razdoblju trajanja epidemije u Istri je zabilježeno 118 smrtnih slučajeva. Takve su okolnosti utjecale na donošenje novih odredbi o čišćenju pulskih ulica i ugrađivanju sanitarnih čvorova u kućama. Prema nekim navodima epidemija je u Pulu došla iz Ugarske, stoga je na snazi bila zabrana iskrcavanja brodova pristiglih iz Rijeke.¹³ Godine 1850. Pula je brojala 1104 stanovnika. Demografsku sliku grada su nakon epidemija popravila doseljavanja stanovništva iz okolice.¹⁴

Unatoč poteškoćama koje je Pula imala početkom 19. stoljeća, i dalje je bila zanimljiva namjernicima koji su se interesirali za gradska antička zdanja. Među njima je bio i Pietro Nobile, koji je došao u grad 1816. u pratnji cara Franje I.¹⁵ Nobile je bio uvaženi talijanski arhitekt, koji je vodio gradnje niza javnih zgrada, među kojima je i savudrijski svjetionik. Kako je uživao naklonost austrijske vlasti, dobio je veći novčani iznos kako bi mogao obnoviti pulske antičke spomenike: Augustov hram, Dijanin hram, Slavoluk Sergijevaca, Herkulova vrata, Nimfej i Dvojna vrata, te Avenu. Godine 1818. u Beču mu je ponuđeno mjesto glavnog dvorskog savjetnika za izgradnju i ravnatelja likovne akademije.¹⁶ Njegovo zalaganje za očuvanje antičkih spomenika uz potporu austrijskih vlasti, pridonijelo je njihovom očuvanju do danas.

Osim što su se brinuli za očuvanje antičkog nasljeđa grada, Austrijanci su započeli sa gradnjom obrambenih struktura i prije 1820. godine. Građene su topničke bitnice na otoku Sv. Petra i Val di Zonche, kao i niska zemljana utvrda Marie Louise i niska utvrda Maksimilijan koja je nosila ime prema nadvojvodi Maximilianu Josephu Austrijskom – Esteu. Austrijanci su također koristili već zatečena utvrđenja koja su prilagođavali svojim potrebama, kao što je primjer francuske utvrde na otoku Sv. Andrija. Na njenom su mjestu 1836. godine izgradili kružnu utvrdu, koja je nosila ime po caru Franji I.¹⁷ U prvim desetljećima 19. stoljeća Venecija je bila pomorska baza relativno male austrijske ratne flote. Generalnim planom za obranu Monarhije 1827. odlučeno je da pulska luka postane jedna od pomorskih vojnih postaja. To je utjecalo na širenje fortifikacija. Gradili su se

¹² Isto.

¹³ Isto.

¹⁴ D. Dukovski, *Povijest Pule*, str. 111.

¹⁵ A. Krizmanić, *Prostorni razvitak austrijske Pule*, str. 123.

¹⁶ <http://istra.lzmk.hr/clanak.aspx?id=1894> (2.4.2019.)

¹⁷ A. Krizmanić, *Prostorni razvitak austrijske Pule*, str. 124.

Martello tornjevi na strateškim lokacijama: Muzil, Punta Christo i Monte Grosso.¹⁸ Staru mletačku utvrdu u centru Pule Austrijanci su obnovili za vrijeme cara Ferdinanda I. Napravljeni su novi kazamati, oružarnica sa barutanom, skladište i obrambeni rovovi.¹⁹

Za razvoj Pule ponajviše je bitan njezin geostrateški položaj. Odlike koje su krasile pulski zaljev uočili su još francuski časnici, kao i austrijski stratezi nakon njih. Želja Monarhije da jača svoju prisutnost na moru kulminirala je u ožujku 1834. odlukom da se izrade financijski proračuni i započne s tehničkim pripremama za gradnju pomoćnog arsenala u Puli.²⁰ Radna skupina pod vodstvom Mlečanina mornaričkog arhitekta i inženjera hidraulike Giovannia Casonia, bila je zadužena za izradu tog plana. Prema njihovom nacrtu trebala je biti podignuta zgrada arsenala, barutana, kula za podizanje jarbola na jedrenjacima i spremište za barke. Nacrt je dodatno uključivao vojarnu za oko 800 ljudi i stambene zgrade za stručno osoblje. Prema planu pomoćni arsenal bio bi osposobljen za popravak topova, održavanje jarbola i jedara, te remont oštećenih lađa. Još je planirana izgradnja skladišta za namirnice i ratne rezerve. Planirani iznos je prema izračunima premašivao 800.000 forinti.²¹ Građevinski radovi uslijedit će tek u sljedećem desetljeću.

Bolji uvid o prilikama koje su 1843. vladale u gradu Puli saznajemo iz svjedočanstva nepoznatog autora: „Zidine koje opasuju cijeli grad na nekim su mjestima jako oštećene, a ponegdje i urušene. Godine 1840. grad je imao 214 kuća, od kojih su mnoge bile napuštene. U njemu je živjelo 1076 stalnih žitelja (ne računajući strance i vojnu posadu), od kojih 547 muškaraca i 529 žena. Katedrala ima 6 kanonika. Grad je sjedište okružne uprave III. Kategorije, vojnog zapovjedništva okruga, lučke zdravstvene komisije i jednog načelnika. Pod okružnom upravom nalazi se trinaest sela, koja čine jednak broj podopćina i imaju 4353 stanovnika raspoređenih u 846 kuća. Cijelo područje okruga (grad i okolna sela) tako ima 1060 kuća s 5429 stanovnika, 2754 muškaraca i 2675 žena. Postoje dvije škole, jedna općinska muška s dva razreda i jedna ženska. Govorni jezik je talijanski. Trgovina je beznačajna, sastoji se jedino od prodaje vina, ulja

¹⁸ Isto, str. 126.

¹⁹ Isto.

²⁰M. Bertoša, *Usponi i sutoni*, str. 90.

²¹ Isto.

i drvnog materijala. Ne postoji nikakav obrt nego se sve uvozi. Značajan je i ulov tune, koja se u velikim količinama izvozi. U luku godišnje uplovi prosječno 600 brodića, svi male nosivosti. Nema uopće malih brodogradilišta. Za drugo nedostaju pristaništa. Klima je zdrava, a zbog groznice nije gore nego u drugim gradovima. Raznolikost i ljepota flore izazivaju divljenje stranaca. Ono što posebno izdvaja žitelje jest njihova društvenost i srdačnost prema strancima.“²²

Godine 1846. nadvojvoda Friedrich obnavlja plan o pomorskoj bazi u Puli. Fregati Guerrieri bilo je određeno da bude stalno prisutna u pulskoj luci.²³ Gradska vlast 1847. daje na uporabu zemljište kako bi se izgradilo prvo natkriveno spremište za skladištenje i održavanje brodske opreme. Potom je uslijedila gradnja obalnog zida i dvije platforme sa vitlima i bitvama za čišćenje broskog dna. Osim toga izgrađen je i kameni mol.²⁴ Tada se centar austrijske mornarice još uvijek nalazio u Veneciji. Svakako je važno spomenuti da austrijska vlast nije činila neke osobito bitne promjene u strateškom smislu. Naime ratna mornarica je imala zadaću obalne i carinske straže, zadatke koje je ležerno izvršavala.²⁵ Pripadnici austrijske mornarice bili su mahom iz Mletaka, Chioggie, Istre, Kvarnerskih otoka, Dalmacije, Boke kotorske, a našao se i pokoji Nijemac. Službeni jezik bio je talijanski, no kao komandni i komunikacijski jezici koristili su se hrvatski i talijanski.²⁶

Godina 1848. vrijeme je revolucije, što je izravno utjecalo i na ratnu mornaricu. Pokretu za ujedinjenje Italije pridružile su se sjeverne pokrajine i Venecija. Stoga su se svi brodovi čija je posada bila sastavljena većinom od mornara i časnika iz Mletaka ili Chioggie, stavili na raspolaganje pokretu. Venecija se zbog toga našla pod opsadom. Garibaldi jedan od vođa revolucije pokušao ju je uz pomoć svojih snaga osloboditi. U tom su sukobu Garibaldi i njegovi revolucionari potučeni i rastjerani od brika „Orest“ kojim je zapovijedao Lošinjanin Ivan Škopinić.²⁷ Austrija je vratila odmetnute brodove, no bez

²² Bernardo Benussi, *Povijest Pule u svjetlu municipalnih ustanova do 1918. godine*, Žakan Juri, Pula, 2002., str. 525.-526.

²³ Dieter Winkler, *Od spremišta za jedra do kovačnice oružja – pulski Pomorski arsenal od nastanka do 1918. godine, u: Stotinu i pedeset godina brodogradnje u Puli*, ur: Bruno Dobrić, Društvo za proučavanje prošlosti C. i kr. mornarice „Viribus unitis“, Pula, 2010. str. 4.

²⁴ Isto.

²⁵ Mate Balota, *Puna je Pula*, Amforapress, Pula, 2005., str. 30.

²⁶ Isto.

²⁷ Isto, str. 32.

posade. Te su brodove potom Austrijanci otpremili u Pulu. Događaji koji su se odvijali kao i politička klima u Mlecima, nagnali su austrijsku vlast da potraži novo središte ratne mornarice i postavi novi kadar. Osim toga bilo je potrebno modernizirati mornaricu što je zahtijevalo više prostora i dublju ratnu luku.²⁸

Izbor glavne luke ratne mornarice

Do promjene na vladarskom prijestolju dolazi 2. prosinca 1848. kada car Ferdinand I. abdicira u korist svog nećaka Franje Josipa I. Ubrzo po novostečenoj ulozi Franjo Josip I. uvodi promjene na društveno – političkoj sceni u obliku apsolutizma.²⁹ Mladi car suočen sa nestabilnom političkom situacijom u Veneciji i sa relativno malom i slabo razvijenom mornaricom, poziva danskog admirala Hansa Bircha von Dahlerupa da reorganizira mornaricu i uvede red među časničkim kadrom.³⁰ Admiral Dahlerup bio je vrlo iskusan mornarički časnik i strateg. Već je u dobi od šesnaest godina završio pomorsku obuku i postao časnik danske mornarice. Sudjelovao je u mnogim pomorskim bitkama i zapovijedao velikim fregatama. Preuzeo je zapovijedanje austrijske mornarice u zrelijoj dobi pun znanja i iskustva. Uveo je nova pravila po uzoru na sjevernjačke mornarice, a ukinuo dotadašnja uglavnom mletačka pravila. Admiralu su na početku dane slobodne ruke prilikom reformiranja mornarice. Stoga je uveo promjene i u časničkom kadru, dovodeći nove ljude iz sjevernijih krajeva Europe, no niti Hrvati nisu bili izuzeti. Službeni jezik mornarice 1853. postaje njemački.³¹ Admiral Dahlerup bio je jedna od ključnih ličnosti u povijesti grada Pule. To se ponajviše odnosi na njegovu ulogu prilikom odlučivanja hoće li grad pod Arenom postati glavna ratna luka Monarhije. Naime admiral je između ostalog dobio zadatak da predloži novo mjesto koje će biti centar ratne mornarice, nakon što Venecija više nije bila podobna za tu ulogu. Od svih gradova na obali Jadrana njegovo je zanimanje u početku najviše privukao Trst. Razlog je taj što je Trst već bio izgrađen kao industrijsko i trgovačko središte. Potom su kao potencijalni kandidati bili gradovi Rijeka, Šibenik, Split i Boka kotorska. Admiral je Pulu zapravo

²⁸ Isto, str. 32. – 33.

²⁹ <http://www.matica.hr/kolo/288/franjo-josip-prvi-19976/> (5.5.2019.)

³⁰ <http://istra.lzmk.hr/clanak.aspx?id=644> (5.5.2019.)

³¹ M. Balota, *Puna je Pula*, str. 35. – 39.

kategorički odbacivao.³² Onovremeni povjesničar Hans Hugo Sokol donosi svjedočanstvo o Dahlerupovom stavu prema Puli: „Potpuna ništavnost ove luke u njenim trgovačkim vezama, iz kojih proizlazi nedostatak većih dobavljača za trenutačne potrebe mornarice, kamenito tlo, u koje bi trebalo ukopavati svako skladište, nedostatak stambenih zgrada za personal, koji bi trebalo naseliti ovamo sve do posljednjeg čovjeka, i na kraju zrak tih krajeva, koji izaziva vrućicu – to su nedostaci koji na svaki način za sadašnje vrijeme predstavljaju Pulu prikladnom samo za ratnu luku, u kojoj može postojati samo područno skladište.“³³ Godine 1850. u Beču se prema odluci Ministarstva rata osniva povjerenstvo za izbor glavne luke ratne mornarice.³⁴ Po carevom naređenju admiral Dahlerup i grof Nugent s ostalim članovima povjerenstva obilaze gradove Rijeku, Bakar, Crikvenicu, Kraljevicu, Zadar i Šibenik kako bi našli pogodno mjesto za osnivanje glavne luke. Članovi povjerenstva imali su različita mišljenja ovisno o lokacijama koje su posjetili. No prilikom povratka i zaustavljanja u Puli, kako bi se brod povjerenstva opskrbio ugljenom, Dahlerupu je sinula ideja o nasipavanju dijela obale i time stvaranju idealnog prostora za gradnju arsenala.³⁵ Ključni trenutak ipak je pripao caru koji je 12. travnja 1850. donio odluku da će ratna luka Pula biti glavna postaja austrijske ratne mornarice. U narednim mjesecima iste godine, zapovjedništvo flote priopćilo je okružnom zapovjedništvu u Veneciji da će u Puli započeti gradnja arsenala. Početkom 1852. godine doneseni su planovi gradnje.³⁶

Promjene koje su zahvatile Pulu nisu bile vezane samo uz mornaricu i ratnu luku, već i uz sudstvo i administraciju. Naime ustavom iz 1849. sudstvo je odvojeno od administrativne uprave. Osim toga uslijedila je nova organizacija kojom je oformljeno 11 kotarskih sudova. Jedan od tih sudova imao je svoje sjedište u Vodnjanu, a pod njegovu je nadležnost potpala Pula. Treba napomenuti da je sjedište pokrajinskog suda prvog stupnja za istarsko područje južno od Savudrije bilo u Rovinju. Dok je ostatak Istre spadao u nadležnost tršćanskog pokrajinskog suda.³⁷ Godine 1849. na snagu je stupio zakon

³² Branko Perović, *Luka Pula austrougarskog doba (Odsjaj grada u zaljevu 1850. – 1918.)*, u: *Iz povijesti Pulske luke: zbornik radova*, ur: Mladen Černi, Lučka uprava Pula, Pula, 2006., str. 87.

³³ Isto.

³⁴ Isto.

³⁵ M. Balota, *Puna je Pula*, str. 40. – 41.

³⁶ D. Winkler, *Od spremišta za jedra do kovačnice oružja*, str. 4. – 6.

³⁷ B. Benussi, *Povijest Pule*, str. 536. – 537.

kojim su se preraspodijelile istarske općine i podopćine. Na temelju tog zakona teritoriji pulske općine uključivao je podopćine Pomer, Premanturu i Štinjan. Za sve je općine vrijedilo pravilo da moraju imati komunalno predstavništvo odnosno vijeće. Ono je razmjerno odgovaralo broju birača svake općine. Komunalno predstavništvo je zatim među sobom biralo komunalno zastupništvo, koje su činili načelnik i dva savjetnika. Ta su tijela bila izabrana na mandat od tri godine. Zadatak načelnika bio je da zastupa općinu u predmetima građanskog prava, administraciji i vanjskim poslovima. Oba su tijela dvaput godišnje održavala redovite sjednice kojima je predsjedao načelnik općine, kako bi se raspravljalo o općinskim poslovima. Također su mogle biti sazvane izvanredne sjednice na zahtjev načelnika ili trećine zastupnika. Što se upravnih tijela tiče još je birano kotarsko predstavništvo i okružno predstavništvo. Ova su predstavništva imala šire područje u svojoj nadležnosti.³⁸ Listopad 1850. donosi nove izbore za pulsku općinu, a na mjesto načelnika izabran je grof Giovanni Lombardo. Međutim dolaskom novog ustava na snagu i proglašenjem apsolutizma stanje se mijenja. Napušta se koncept odvojenih sudskih i političko – administrativnih poslova. Sjedište suda se iz Vodnjana premješta u Pulu, iako i dalje ostaje podređen rovinjskom sudu. Sastav pulskog sudskog kotara činile su općine Pula, Fažana, Peroj, Medulin, Valtura i Galižana. Značajnijih promjena na unutrašnjem uređenju općine nije bilo.³⁹

³⁸ Isto, str. 538. – 539.

³⁹ Isto, str. 540. – 542.

Razvoj arsenala

Početak razvoja arsenala ratne mornarice sredinom 19. stoljeća označio je glavnu prekretnicu u modernoj povijesti razvoja grada Pule. Gotovo se simultano uz gradnju arsenala razvijao grad u svakom mogućem smislu. Počelo se graditi izvan srednjovjekovnih zidina, sanirani su određeni problemi povezani s higijenskim uvjetima, te je Pula doživjela jedan sveukupni društveni procvat. Naravno ti se procesi nisu dogodili „odjednom“, već su se događali postepeno i u skladu s vremenom razvijanja.

Prema projektnom planu glavna namjena pomorskog arsenala bila je održavanje i popravljavanje ratnih brodova carsko – kraljevske flote. U projektu se također navodi potreba za nasipavanjem terena, kako bi se stvorilo dovoljno prostora i kako bi se zaštitio prostor arsenala od vremenskih neprilika i utjecaja mora. Iznos od dva milijuna goldena bio je predviđen za potrebne građevinske radove. Plan izgradnje samog arsenala predviđao je podjelu na dva velika dijela, zapadni i istočni. Onaj zapadni bio je namijenjen novogradnji, te popravcima i održavanju brodova, dok je onaj istočni bio namijenjen za opremanje brodova i skladištenje materijala. Za prvi dio bila je namijenjena izgradnja šest natkrivenih navoza koji bi služili za gradnju, te dva suha doka. U pozadini je bilo predviđeno mjesto za radionice i skladišta. Dok je za drugi dio, onaj istočni, bila predviđena izgradnja kompleksa sa pet natkrivenih spremišta za brodove srednje veličine, radionicama, skladištem za jarbole, te skladištem za opremanje i raspremanje brodova. Još je planirana izgradnja dviju upravnih zgrada i unutarnje luke. Prema planu istočni dio bi još sadržavao i spremište za topove, a uz gradnju objekata trebalo je sagraditi vanjski zid koji bi okruživao arsenal.⁴⁰

Vojno – građevinski inženjer zaslužan za prve planove izgradnje arsenala bio je Poljak Wiktor Domaszewsky inače rodom iz Galicije. Godine 1839. pristupa austrijskoj ratnoj mornarici. Po zadatku obilazi strane ratne luke, poput one britanske i nizozemske. Kao stručnjak za kapitalne projekte djelovao je u Puli od 1848. do 1852. Nakon njega na mjesto glavnog arhitekta arsenala dolazi još jedna od ključnih figura u pulskoj povijesti,

⁴⁰ D. Winkler, *Od spremišta za jedra do kovačnice oružja*, str. 4. – 6.

Karl Möering.⁴¹ Kao austrougarski časnik i vojni inženjer Möering je djelovao u Beču, Veneciji, Milanu i Splitu. Početkom 1840 – ih u svrhu studija i usavršavanja boravio je u SAD – u. Na vojnoj hijerarhijskoj ljestvici napreduje 1848. godine. Zatim mu je dodijeljeno vođenje plana izgradnje pulskog arsenala.⁴²

Möeringovi planovi

Detaljni i prošireni planovi te projekt izgradnje arsenala predloženi su carsko – kraljevskom vojnom zapovjedništvu 15. lipnja 1852. godine. Odgovornost za njihovo izvođenje preuzeo je prethodno spomenuti iskusni vojni inženjer Karl Möering. Zbog opsega posla koji je naveden u planovima narasli su troškovi izgradnje na osam milijuna guldena, dok je sama gradnja trebala trajati između šest i osam godina. U planovima i projektu navedeno je pitanje broja kvalificirane radne snage, te njezinog smještaja. Stoga je car Franjo Josip I. izdao naredbu glavnoj upravi inženjerstva da prouči navedene planove i predloži moguće izmjene. Isto je naređeno zapovjedništvu mornarice. Naposljetku je odlučeno da će se zbog financija određeni objekti u sklopu arsenala izvesti u manjem omjeru. Također je preporučena izgradnje plutajućeg doka i kosine za izvlačenje brodova.⁴³

Na prijedlog Möeringa arsenal je smješten na najpovoljnijoj strateškoj lokaciji pulskog zaljeva, na njegovom jugoistoku, od Valle del Buso sve do Valle Agnana i otoka Sv. Petra. Inače se na mjestu Valle del Buso nalazila drevna rimska luka, a kasnije i ona srednjovjekovna. Kako bi se dobio funkcionalniji prostor u sklopu arsenala bilo je potrebno zatrpati uvale Valle Perussi, Val delle Seppe i Valle Agnana do otoka Sv. Petar. Za njihovo zatrpavanje bilo je potrebno zasijecanje brda Zaro i djelomično brda na Valkanama.⁴⁴ Möering je dopunjavao planove izgradnje i predlagao nove izmjene vezane uz kupnju zemljišta. Stoga se odustalo od gradnje lukobrana za zaštitu arsenala, već su izgrađena dva mola s namjenom da zaštite obalu opremanja. Međutim najveća izmjena bila je premještanje natkrivenih dokova i navoza sa lokacija Valle delle Seppe i Valle Agnana na

⁴¹ Elmo Cvek, *Naredba br. 12: Pula u doba Austrije: ljudi i građevine*, Histria Croatica c.a.s.h., Pula, 2015., str. 12.

⁴² <http://istrapedia.hr/hrv/3654/moering-moring-karl/istra-a-z/> (12.5.2019.)

⁴³ D. Winkler, *Od spremišta za jedra do kovačnice oružja*, str. 6.

⁴⁴ Attilio Krizmanić, *Utjecaj smještaja arsenala na prostorni razvitak Pule, u: Stotinu i pedeset godina brodogradnje u Puli*, ur: Bruno Dobrić, Društvo za proučavanje prošlosti C. i kr. mornarice „Viribus unitis“, Pula, 2010., str. 145.

otok Ulika.⁴⁵ Taj otok poznat i pod talijanskim nazivom Scoglio Olivi svoje ime duguje upravo maslinicima koji su se tamo nalazili. Na otoku se u antičko doba nalazila nekropola, potom i crkva Sv. Floriana koja potječe iz VI. stoljeća. Otok Ulika odnosno Uljanik, bio je u vlasništvu Premanturaca dok ga austrijske vlasti nisu otkupile i u potpunosti promijenile njegov izgled. Kasnije će se otok povezati mostom u čijem će sklopu biti željeznička pruga.⁴⁶

Inženjerijska i građevna direkcija

Važno je navesti da od 1851. godine u Puli djeluju dvije bitne institucije, odnosno agencije: *K. K. Genie Direction zu Pola* (Vojno – inženjerijska direkcija) i *K. K. Arsenal's Bau Direction – K. K. Marine Bau Direction zu Pola* (Građevna direkcija arsenala).⁴⁷ Te su agencije bile zadužene za građevne projekte ključne za formiranje pomorske vojne luke. Jedan od projekata u kojima je glavnu ulogu imala građevna direkcija, bila je izgradnja četverkatne zgrade Lučkog admiraliteta u neogotičkom stilu. Zgrada je premještena sa prvotno planirane lokacije, u blizinu zgrade Zapovjedništva Arsenala, prema izmijenjenom projektu. Planovi gradnje uključivali su stambene zgrade za kvalificirane radnike arsenala i mornaričke dočasnike poznate pod njemačkim nazivom *Arbeiter u. Unterofficier Baraken*. Upravo od njemačke riječi *baraken* potječe toponim Barake, koji to mjesto nosi i danas. Te su nove stambene zgrade u početku planiranja gradske četvrti Sv. Polikarp bile poznate i pod nazivom *Arbeiter Casernen*, odnosno radničke vojarne. Građani iz drugih gradskih četvrti znali su ih pod talijanskim nazivom *Case nove* ili nove kuće. Velika mornarička vojarna u neogotičkom stilu bila je prva građevina nastala 1856. godine. Njezino planiranje započelo je četiri godine prije, a izgrađena je nasuprot glavnog ulaza u arsenal. Zauzimala je površinu od dva hektara, a mogla je primiti brojku od 1000 mornara. Uz nju je također izgrađen trg za svečane smotre. Prva manja bolnica bila je planirana i izgrađena uz rub vojarne. Potom je izgrađena još jedna manja vojarna. Nakon izgradnje Mornaričke bolnice, manja je bolnica prenamijenjena u prvu Mornaričku pučku gradsku školu. Četiri dvokatne stambene

⁴⁵ Isto, str. 152.

⁴⁶ <http://istrapedia.hr/hrv/3867/uljanik/istra-a-z/> (12.5.2019.)

⁴⁷ A. Krizmanić, *Prostorni razvitak austrijske Pule*, str. 127.

zgrade za mornaričke časnike u bloku paviljanskog tipa poznate kao *Officers Pavillions*, također su izgrađene 1856.⁴⁸

Fortifikacijski sustav

Najbitnija točka prilikom stvaranja ratne luke osim izgradnje samog arsenala, bila je njegova obrana. Naime vojna se luka nije mogla braniti samo uz pomoć ratne flote, već je bio potreban sustav utvrda koje su mogle odbiti opasnost koja bi zaprijetila s kopna ili mora. Razvoj obrane je morao držati korak s razvojem inovativnijeg teškog napadačkog oružja. One već postojeće utvrde iz ranijih razdoblja su se obnavljale i prilagođavale potrebama novijeg doba. Gradnja bastiona sa zidovima među njima je napuštena, zato što ih je topništvo s lakoćom rušilo. Osim toga sam je domet topništva povećan, stoga je bilo potrebno graditi obrambeni sustav dalje od jezgre. Kao odgovor razvoju novog topništva, počele su se graditi odvojene utvrde čiji su međuprostor branile posebne baterije.⁴⁹ Utvrde koje su činile prvi prsten obrane oko Pule bile su kružnog ili sa stražnje strane djelomično otvorenog kružnog oblika. U sredini je bilo smješteno dvorište, gdje se često nalazila cisterna s vodom. Tvrđave su zidane vrlo kvalitetno obrađenim kamenom, s čvrstim stropovima od opeke. Topovi su bili strateški pozicionirani, a u zidovima su se nalazile puškarnice. Kao dodatna zaštita prokopan je širok rov, koji je okruživao utvrdu i time otežavao pristup neprijatelju u slučaju prodora na prvu crtu obrane. Naime svaka je utvrda bila osposobljena za samoobranu u slučaju neposrednog napada. Sa strane okrenute prema gradu postojao je zaštićeni ulaz, a preko rova vodio je pokretni most. Unutrašnjost tvrđave činile su spavaonice za časnike i vojnike, skladišta za hranu, opremu i streljivo, te kuhinja i sanitarni čvorovi. Utvrde su građene strateški na uzvisinama što im je omogućavalo dobru preglednost i vizualnu povezanost sa ostalim utvrđenjima. Razmak pojedinih utvrda bio je određen dosegom bočne artiljerije, dok je njihova udaljenost od grada bila uvjetovana dometom napadačkog naoružanja. Njihova je veličina bila uvjetovana njihovom ulogom, odnosno namjenom. Ovisno o tome jesu li utvrde imale

⁴⁸ Isto, str. 134 – 138.

⁴⁹ Stanko Piplović, *Austrougarski fortifikacijski sustav Pule, u: Carska i kraljevska mornarica u Puli i na Jadranu od 1856. do 1918. godine: Pomorskopovijesni i kulturnopovijesni prilozi*, ur: Bruno Dobrić, Društvo za proučavanje prošlosti C. i kr. mornarice „Viribus unitis“, Pula, 2014., str. 90.

zadaću obrane sa mora ili kopna. Utvrde namijenjene obrani sa morske strane bile su većeg promjera.⁵⁰ Pulski zaljev štatile su sa južne i sjeverne strane dvije jake tvrđave. Na poluotoku južnu stranu branila je utvrda Marie Louise, dok je sjevernu stranu čuvala utvrda Punta Kristo. Najveća utvrda kružnog oblika je upravo Marie Louise, građena od 1857. do 1861. Njezin promjer iznosi 105 metara, a oko tvrđave nalazi se 31 topovski kazamat. Nekoliko godina prije od 1852. do 1855. građena je utvrda Muzil u obliku polukruga s promjerom od 35 metara i dvije etaže. Donja etaža bila je namijenjena zaštiti rova puščanom vatrom, a gornja etaža je bila namijenjena za topove.⁵¹ Austrijanci su u narednim desetljećima još širili i unaprjeđivali fortifikacijski sustav u Puli i njenoj okolici.

Svečana inauguracija

Godine 1854. glavni zapovjednik austrijske ratne mornarice bio je carev mlađi brat nadvojvoda Ferdinand Maksimilijan von Habsburg. Dužnost vrhovnog zapovjednika obnašao je do 1864., kada odlazi u Meksiko i tamo preuzima carsku krunu.⁵² Izgradnja arsenala je napredovala do višeg stupnja, te je organizirana svečana inauguracija koju je predvodio car. Parobrodom na kotače imena *Elisabeth*, u 8 sati ujutro 9. prosinca 1856. pristigli su u Pulu car Franjo Josip I. i carica Elizabeta poznata kao Sisi. U pratnji cara i carice na parobrodima *Lucia* i *Prinz Eugen* pristigli su nadvojvoda i zapovjednik mornarice Ferdinand Maksimilijan, nadvojvoda Leopold i kraljević Karlo od Bavarske, zajedno sa mnogobrojnom svitom. Na gradskom molu dočekali su ih zapovjednik luke i tvrđave, kapetan bojnog broda Josef vitez Pörtl, pulski načelnik, gradski namjesnik Von Mertens te ostali predstavnici vojnih i civilnih institucija. Za goste je organiziran put kroz špalir vojnika do kapelice kamo se održala misa koju je predvodio porečko – pulski biskup monsignor Peteani. Nakon završetka mise carski par i ostali uglednici uputili su se do mjesta polaganja kamena temeljca arsenala. Posebno je zanimljiv tekst zapisa o polaganju kamena temeljca koji je glasio: „Prošlo je tisuću i osamsto godina otkako su se na obalama Jadrana, koji je povezivao narode, tisuće ruku trudile kako bi rimskom moćnom brodovlju i njegovoj rascvjetaloj trgovini priredili sigurno i dobro smješteno

⁵⁰ Isto, str. 90 – 92.

⁵¹ Isto, str. 94.

⁵² <http://www.istrapedia.hr/hrv/1996/zapovjednici-i-casnici-astrougarske-ratne-mornarice/istra-a-z/> (15.5.2019.)

uporište. Mlado sjeme je brzo raslo i jačalo zahvaljujući krutom, ali snažnom rimskom jedinstvu, koje je pružalo zaštitu i snagu. Pula je utonula u zaborav tek kad je propala rimska moć, i naši stanovi leže na ruševinama nekadašnje veličine. Ipak sada, kada je Pula postala dio naše moćne države, koja je svjesna svoje snage, koju koristi i širi, sad nakon dugog sna, ponovno se budi u zapuštenim prostorima ono što je rimska dalekovidnost nekoć prizvala u život. Austrijski poduzetni vladar shvatio je važnost ove praktične luke i na njegovu inicijativu Pula će ponovno kao nekoć slati svoje zastave u sve vjetrove, istodobno ih štiteći i podržavajući. Ovaj kamen treba pokazati sljedećim pokoljenjima da je u godini tisuću osamsto pedeset i šestoj, devetog dana prosinca, car Franjo Josip I. svojom rukom položio temelj za gradnju moćne oružarnice za sve jaču flotu svojeg carstva, a u njoj i blagoslovljenu klicu koja treba ponovno procvati u lučki grad kojem su nekoć zavidjeli. Pod vodstvom zapovjednika austrijske flote, nadvojvode Ferdinanda Maksimilijana, ponovno se trudi tisuće ruku kako bi se stvorilo djelo, koje će podići na veličanstvenim ruševinama povijesti, nadaleko blistavo uporište za pomorsku moć Austrije. Neka Svevišnji štiti i blagoslovi kako početak tako i kraj ovog poduhvata.⁵³ Nakon uzidavanja kamena temeljca zastavom je dan znak za početak pozdravne kanonade sa pulskih tvrđava i brodova. Kraj inauguracije obilježen je vojnim mimohodom, nakon čega je car obišao brod u izgradnji, vojarnu, fregate *Scwarzenberg* i *Venus*, te je posjetio nekoliko pulskih utvrđenja. Osvjetljenje pulskog amfiteatra i kazališna predstava bili su vrhunac proslave nakon inauguracije.⁵⁴

Gradnja zida

Arsenal je okruživao obrambeni zid čija je gradnja započela mjesec dana prije polaganja kamena temeljca. U sklopu zidina izgrađene su rondele, kružni tornjevi koji su služili za obranu. Područje arsenala u Valle del Buso štitio je toranj sa puškarnicama i topnicama. Obrambeni zid je izgrađen u dužini od 1795 metara do skladišta ugljena s prvim *Molom Carbone*. Njegova gradnja trajala je do 1862.⁵⁵ Zanimljivo je da je obrambeni zid djelomično građen od kamenih ostataka starih gradskih obrambenih zidina

⁵³ D. Winkler, *Od spremišta za jedra do kovačnice oružja*, str. 8 – 10.

⁵⁴ Isto.

⁵⁵ A. Krizmanić, *Prostorni razvitak austrijske Pule*, str. 135.

smještenih prema moru. Te su pak zidine tijekom stoljeća više puta podizane i nadograđivane kamenim blokovima izvađenim iz Arene i drugih antičkih spomenika. Stoga gledajući simboliku možemo zaključiti da je u obrambeni zid arsenala utkana bogata povijest grada Pule. Glavni ulaz građen oko 1858. od kamena, na kojemu je stajao natpis *K. u. K. See Arsenal*, srušen je šezdesetih godina dvadesetog stoljeća.⁵⁶

Ratni brodovi

Nakon polaganja kamena temeljca gradnja unutar i oko arsenala se nastavlja. Plutajući dok građen je tijekom 1858. i 1859. godine u Trstu. Porinut je 2. srpnja 1859., a Pulu je dotegljen mjesec dana kasnije. Prije toga produbljen je bazen, te su donesene crpke iz tršćanskog brodogradilišta Stabilimento Tecnico Triestino. Hidraulična lokomotiva čija je namjena bila tegljenje brodova iz plutajućeg doka na navoz i natrag, dopremljena je iz SAD – a. Posljednje pumpe i parni strojevi postavljeni su 24. prosinca 1859., te je dok mogao započeti sa radom.⁵⁷ Prvi ratni brod koji je izašao iz pulskog brodogradilišta bio je linijski drveni brod *Kaiser*. Porinut je 1858. godine. Imao je tri jarbola, parni stroj od 800 konjskih snaga, te oklop. Istisnina tog dvopalubnog broda iznosila je 5194 tone. Postizao je brzinu od 11 čvorova, a bio je naoružan sa 92 topa, odnosno po 46 topova na svakom boku. Posada je brojala 904 člana.⁵⁸

Zahvaljujući velikim zalaganjem glavnog zapovjednika ratne mornarice, mladog nadvojvode Ferdinanda Maksimilijana 1856. godine izdvojen je budžet mornarice iz budžeta za kopnenu vojsku. Značajan iznos od tri milijuna guldena stavljen je nadvojvodi na raspolaganje za potrebe izgradnje pomorskog arsenala. Rat iz 1859. godine između Austrije i Francuske dokazao je da je gotovo nemoguće braniti državni teritoriji, odnosno obalu, bez razvijene snažne flote na Jadranu. Situacija na vanjskopolitičkoj sceni, poput ujedinjenja Italije, također je zahtijevala stvaranje učinkovitog mehanizma obrane u slučaju da talijanska strana iskaže teritorijalne pretenzije prema Trstu, Istri, Rijeci i Dalmaciji. Stoga je nadvojvodi Maksimilijanu 1861. godine odobren budžet od osam

⁵⁶ A. Krizmanić, *Utjecaj smještaja arsenala na prostorni razvitak Pule*, str. 157.

⁵⁷ D. Winkler, *Od spremišta za jedra do kovačnice oružja*, str. 12.

⁵⁸ Branko Perović, *Ratni brodovi izgrađeni u Carskom i kraljevskom pomorskom arsenalu, u: Carska i kraljevska mornarica u Puli i na Jadranu od 1856. do 1918. godine: Pomorskopovijesni i kulturnopovijesni prilozi*, ur: Bruno Dobrić, Društvo za proučavanje prošlosti C. i kr. mornarice „Viribus unitis“, Pula, 2014., str. 48.

milijuna guldena za gradnju ratnih brodova. Materijal za gradnju, prvenstveno kvalitetne čelične ploče dobavljane su iz Češke i Moravske. Dok su domaća brodogradilišta imala zadatak konstruirati ratno brodogradnja. Takva je situacija dala novi zamah industriji u Monarhiji.⁵⁹ Tijekom 1860 – ih izrada ratne flote se sve više uhodava i ubrzava. Veliki ispit za austrijsku mornaricu bila je bitka kod Visa iz 1866. godine, no o njoj će više riječi biti kasnije. Austrijska flota bila je opremana parnim strojevima izrađenima u Rijeci u *Stabilimento tecnico fiumano*. Zanimljivo je da je upravo ta tvornica zahvaljujući Ivanu Blažu Lupisu kasnije postala prva tvornica torpeda u svijetu.⁶⁰ U pulskom brodogradilištu izgrađen je veliki broj različitih ratnih brodova potrebnih mornarici. Do kraja Prvog svjetskog rata u Puli su se gradile topovnjače, fregate, ratni bojni brodovi, korvete, torpedni brodovi, torpiljarke, transportni i obalni brodovi, krstarice, minonosci, te podmornice.⁶¹ Važno je naglasiti da su se brodovi u Puli također pregrađivali i popravljali. Mijenjala im se prvotna namjena, ovisno o potrebama mornarice u datom trenutku. U tablici navodim popis plovila izgrađenih u pulskom brodogradilištu do 1918. godine, koji je sastavio Dieter Winkler.⁶²

Linijski brod Kaiser	5. listopad 1858.
Topovnjača Sansego	1861.
Korveta Helgoland	1867.
Transportni brod na vijak Pola	1870.
Topovnjača Nautilus	1873.
Topovnjača Albatros	1873.
Parobrod na kotače Triton	1875.
Oklopnjača Prinz Eugen	1877.
Korveta Saida	1878.

⁵⁹ Bruno Dobrić, *Novine i časopisi na njemačkom jeziku u Istri (1871. – 1918.) / Pula, Opatija, Brijuni*, Istarski ogranak DHK, Pula, 2016., str. 36. – 37.

⁶⁰ <http://tehnika.lzmk.hr/ratna-mornarica/> (25.5.2019.)

⁶¹ <http://tehnika.lzmk.hr/vojna-brodogradnja-2/> (25.5.2019.)

⁶² Dieter Winkler, *Popis brodova i drugih plovila sagrađenih u pulskom Arsenalu za C. i kr. Ratnu mornaricu do 1918. godine, u: Carska i kraljevska mornarica u Puli i na Jadranu od 1856. do 1918. godine: Pomorskopovijesni i kulturnopovijesni prilozi*, ur: Bruno Dobrić, Društvo za proučavanje prošlosti C. i kr. mornarice „Viribus unitis“, Pula, 2014., str. 282 – 284.

Torpedni brod Zara	1879.
Torpiljarke V - VII	1880./81.
Torpedni brod Sebenico	1886.
Torpiljarke XI - XXXIII	1883. – 1886.
Torpiljarka Condor	1866.
Torpiljarka Bussard	1886.
Torpiljarka Geier	1886.
Torpiljarka Uhu	1886.
Bojni brod Kronprinz Erzherzog Rudolf	1887.
Torpiljarka Ibis	1887.
Torpiljarka Kranich	1887.
Torpiljarka Reiher	1887.
Torpiljarka Würger	1887.
Parni tegljač Büffel	1888.
Minopolagač Dromedar	1890.
Krstarica Kaiserin Elisabeth	1890.
Torpiljarka Gaukler	1890.
Torpiljarke XXXV - XXXIX	1891.
Torpiljarka Kibitz	1892.
Obalna oklopnača Monarch	1895.
Krstarica Zenta	1897.
Krstarica Aspern	1899.
Krstarica Szigetvar	1900.
Oklopni krstaš Sankt Georg	1903.
Podmornica U 1	1909.
Podmornica U 2	1909.
Krstarica Admiral Spaun	1909.
Minopolagač Chamäleon	1913.

Gliser / hovercraft tipa Müller - Thomamühl	1916.
Podmornica U 20	1916.
Podmornica U 23	1917.
Podmornica U 27	1917.
Podmornica U 28	1917.
Podmornica U 40	1917.
Podmornica U 41	1917.

Nastavak gradnje i modernizacija obrambenog sustava

Osim prethodno spomenutih utvrđenja i ratne flote, kao važan element u obrambenoj liniji glavne vojne pomorske luke Austrijanci su uvrstili minske prepreke i baraže, osmatračke i pomorske barikade te signalne stanice za legitimiranje. Također su uveli uređeni sustav plovnih puteva, reflektore, svjetionike, lučka svjetla i rute za plovidbu kroz minske prepreke. Zbog strateške važnosti Pule kao glavne ratne luke smatralo se da bi njen gubitak bio vrlo težak udarac, stoga se počela pridavati veća važnost obrani grada i sa kopnene strane.⁶³ Naime u razdoblju od 1850 – ih do sredine 1870 – ih ubrzano se radi na stvaranju djelotvornog obrambenog fortifikacijskog sustava i izvan urbane mreže. Dok će se starija zdanja obnavljati i modernizirati. Do 1866. grade se obrambeni tornjevi s promjerom unutrašnjeg dvorišta od 30 do 110 metara, na lokacijama: Monte San Giorgio, Monte Monetta – Munide, Monte Paradiso, Musil, Monsival, Veli Brijun, Punta Kristo. Dok su se četiri potkovasta tornja gradila na: Monte Grossu, Monte San Michele, Monte Zaru i Monvidalu. U centru grada stara mletačka utvrda, *hafenkastell*, dobila je novo naoružanje i 1861. godine, prvu vodospremu.⁶⁴ Fortifikacijski sustav građen je izvan i unutar pulske urbane mreže na strateški ključnim točkama, uglavnom brdima. Krajem 1869. upravno tijelo Vojno – tehničkog ureda nadležno za fortifikacije usvojilo je plan prema kojemu su se predviđala poboljšanja postojećih građevina i njihova

⁶³ B. Perović, *Luka Pula austrougarskog doba*, str. 104 – 105.

⁶⁴ Attilio Krizmanić, *Pulska kruna: pomorska tvrđava Pula: fortifikacijska arhitektura austrijskog razdoblja: knjiga 1.*, Čakavski sabor, Žminj, 2008., str. 43.

naoružanja, kao i gradnja novih građevina i to: 11 velikih poljskih utvrda, 23 topničke bitnice, kontinuirani obrambeni zid s rovom i *lunettama* oko novih i već izgrađenih utvrđenja od Valle Galante u blizini uvale Sv. Petra do vrha Sv. Jurja, Monte Rizzi, Monte San Michele, Monte Gobbo te do poluotoka Sv. Petra. Uz to planirana je gradnja sedam stražarnica i topničkih bitnica na mjestima križanja zida sa prilaznim cestama. Plan je dodatno uključivao barikade morskih mina između otočja Brijuni i Fažane, te između Brijuna, Sv. Jerolima i Punte Kristo. Mreža morskih mina uključivala je strateške točke između Val del Figo i Monte Grossa, kao i između topničke bitnice Fisella i Zonchi. Morskim barikadama, doduše bez mina, trebalo je osigurati prostor unutarnjeg dijela pulskog zaljeva između poluotoka Sv. Petra i otoka Sv. Andrije, te od Sv. Andrije do Sv. Katarine završno sa Monumentima. Međutim od toliko velikog broja predviđenih poboljšanja, u razdoblju od oko deset godina izveden je tek manji dio. No valja naglasiti da iako se neke gradnje nisu izrealizirale prema prvotnom planu ili nisu uopće, količina javnih radova bila je i dalje pozamašna, što je bilo izravno povezano sa zapošljavanjem radnika i razvijanjem gospodarstva.⁶⁵

Građevinski radovi i uređenje arsenala

Arsenal se tijekom 1860 – ih nastavio širiti i unaprjeđivati. No važan preduvjet bila je izgradnja vodovoda i sanacija malaričnog područja od Pragranda do Valle del Buso. Vodovod je dovršen 1861., a 1876. dodatno je proširen. Osim arsenala opskrbljivao je Mornaričku vojarnu, bolnicu i zgrade u Sv. Polikarpu i na Monte Zaru. Zatim se 1862. gradi i uređuje kanalizacijski sustav u povijesnoj gradskoj jezgri i arsenalu.⁶⁶ Prostorije koje su se koristile za popravak oružja i radionice kompasa se prenamjenjuju u strojarske i stolarske radionice. 1862. godine uređuje se kemijski laboratoriji, koji se koristio za ispitivanje raznih materijala. Voditelj laboratorija bio je austrougarski kemičar Franz Ginzkey, inače otac poznatog književnika Franza Karla Ginzkeya. Sredinom 1860 – ih radionica kotlova dobiva nove portalne dizalice, dok se na otoku Ulika uređuje crtaonica. Dvije dizalice, jedna željezna i druga tronožna, postavljaju se na molu za topništvo. Služile su za ukrcavanje i montiranje kotlova. U tom su razdoblju također izgrađena natkrivena

⁶⁵ Isto, str. 46. – 47.

⁶⁶ A. Krizmanić, *Utjecaj smještaja arsenala na prostorni razvitak Pule*, str. 158.

skladišta ugljena kod poluotoka Sv. Petar, novo spremište za brodove, te natkrivena brodska kovačnica. Gradnja velike ljevaonice započinje 1866., a završit će se 1869/70. godine. Krajem 1860 – ih također se dovršavaju radionice za popravak topova i topovska hala, muzej i upravna zgrada odjela za topništvo. Ta je zgrada izgrađena na ostacima zidova radioničke zgrade broj 12, koja je prethodno oštećena u požaru 1867. godine. Na Valledungi se 1869. dovršava spremište baruta, čija je gradnja započela dvije godine ranije. Također se radilo na širenju i produljenju mreže željezničkih tračnica u opremnom djelu brodogradilišta.⁶⁷ Na otoku Ulika 1870. godine stavljene su u uporabu parna pilana i radionica za obradu željeza. Iste godine dovršavaju se tri skladišta za brodograđevno drvo, grede i daske. Krajem 1871. unutar arsenala dovršavaju se mnogi važni objekti poput: odjela za kotlove, te dvorana za strojeve i montažu, zgrada broj 21 s kovačnicom bakra, limarijom i stolarskom radionicom modela. Dovršeno je i skladište uprave odjela strojeva, kao i zgrada broj 38 sa deset skladišta za zapaljive materijale. Završni radovi još su obuhvaćali portirsku zgradu i stražarnicu, skupine zgrada pod brojevima 16 i 19 sa spremištima za vagone, priručna skladišta i radionicu za brodice. U tom je razdoblju dovršena zgrada uprave odjela brodogradnje i škola za majstore. Dovršava se i vodovod na otoku Uljanik. Važno je svakako napomenuti da je 19. kolovoza 1871. uvedena plinska rasvjeta duž cijelog arsenala.⁶⁸ Sljedeći koraci uključivali su gradnju drugog suhog doka na otoku Ulika. Također se radilo na proširenju vodovodne mreže na cijelu Pulu. Širenjem arsenala rasla je potreba, odnosno potrošnja vode. Dotadašnja cisterna zapremnine 316 m³, nije bila dostatna. Stoga je na Kaštelu započeta gradnja nove veće cisterne, dok su uz izvor vode postavljene također nove crpke. Navedeni poslovi dovršeni su do 1876. godine. Gradnja drugog suhog doka na otoku Uljanik dovršava se tijekom 1883. Otok se mostom povezuje sa kopnom. Otvoren je za uporabu 1884. godine, a na njemu su postavljene i tračnice, koje su se povezivale sa mrežom tračnica na kopnu. Podatak iz 1885. govori o velikom broju zaposlenika u arsenalu, što je bilo od ključnoga značenja i za sam razvitak grada Pule i okolice. Naime u knjigama je zabilježeno 2405 djelatnika. Od tog broja većina je otpadala na civilne radnike, njih 1511. Tu je još bilo: 89 šegrta, 74 majstora, 20 krojačica jedara, 306 vojnih radnika, 292 nosača tereta i 113 mornara na

⁶⁷ D. Winkler, *Od spremišta za jedra do kovačnice oružja*, str. 14 – 16.

⁶⁸ Isto.

pomoćnim dužnostima. Osim toga izračunat je sveukupni iznos njihovih plaća u 300 radnih dana, koji je dosežao brojku od 860.000 guldena.⁶⁹ Valja navesti i zanimljiv podatak o sveukupnoj duljini zidane obale na kopnu i Uljaniku, koja je iznosila impresivnih 3270 metara. Tome možemo pridodati i sveukupnu duljinu raznih molova od 587 metara. Mreža tračnica unutar cijelog arsenala iznosila je više od osam kilometara, dok je vodovod imao četiri kilometra. Kat na zgradi broj 4 izgrađen je 1886., na njemu su bili smješteni razni uredi tako i ured zapovjednika arsenala. Sljedeće godine pojedine su se zgrade povezale telefonskom linijom i telegrafskim vodovima. Tijekom 1890 – ih došlo je do administrativnih promjena, odnosno spajanja ureda. Tako je nastao Ured za mornaričku kopnenu i vodenu gradnju, čija je nadležnost bila nadziranje vodoopskrbe i gradnje mornaričkih objekata u i oko grada Pule. U tom razdoblju raste broj zaposlenih. Prema podatku iz 1894. godine arsenal zapošljava 48 časnika, 84 činovnika, 310 dočasnika i mornara, dok je najviše bilo civilnih radnika, čak 3000. Iste se godine dovršava treća postaja za ispaljivanje torpeda, te se 1896. svi objekti opremaju aparatima za gašenje požara.⁷⁰ Na prijelazu stoljeća dodatno se ulaže u naprijedivanje brodogradilišta. Gradi se mol dužine 120 metara, te nove kovačnice. Godine 1903./04. dovršava se i osposobljava za uporabu novi plutajući dok. Pomorski arsenal 1906. dobiva novu električnu centralu. U prvom desetljeću dvadesetog stoljeća u arsenalu se uz uobičajene radove, osposobljuju radionice i preuređuju skladišta za nove oružane sustave. Dovršava se plutajući dok za torpiljarke i priprema bazen za gradnju doka veće nosivosti. Osim toga gradi se navoz za porinuće podmornica. Prvo porinuće podmornice tipa U1 uslijedilo je 10. veljače 1909. godine. Problem opskrbe gorivom riješen je gradnjom dva tanka, kapaciteta 50 i 15 tona. Dvije godine pred Prvim svjetskim ratom, uređuju se hale i radionice za održavanje hidroaviona. U ratnim godinama, od 1914. do 1918., arsenal je zapošljavao sveukupno 2570 osoba. U tu su brojku uračunati činovnici, inženjeri, te svi radnici zaposleni na opremanju i gradnji brodova. Tijekom rata došlo je do nedostatka materijala i goriva, što je uvelike utjecalo na funkcioniranje i razvoj samog arsenala.⁷¹

⁶⁹ Isto, str. 18.

⁷⁰ Isto, str. 22.

⁷¹ Isto, str. 22 – 28.

Rast i razvoj grada

Sredinom 19. stoljeća cijela Istra doživljavala promjene u gospodarskom, demografskom, te upravnom, odnosno administrativnom smislu. Na te je promjene utjecaj svakako imala odluka o proglašenju Pule glavnim vojnom lukom Monarhije. Već je 1857., godinu dana nakon polaganja kamena temeljca za arsenal u Puli, sproveden prvi državni popis stanovništva Istre, koji je bilježio 230.328 stanovnika. Proces industrijalizacije postepeno je potaknuo poboljšanje životnih uvjeta i doseljavanje stanovništva iz unutrašnjosti Monarhije.⁷² Kako bi se dobila jasnija i šira slika o promjenama u životnim prilikama u Istri, treba obratiti pozornost na zanimljive podatke iz 1910. godine. Naime tada je prema službenoj statistici od javne službe i slobodnih zanimanja živjelo 54.799 osoba, dok je od trgovine i transporta živjelo 35.749 osoba. Dio Istrana živjelo je od industrije i obrta, uglavnom u gradovima. No ipak se najviše žitelja bavilo poljoprivredom, njih čak 136.621.⁷³

Početak šezdesetih godina 19. stoljeća vrlo je značajan trenutak u povijesti Istre, zato što upravo tada dolazi do velikih upravnih promjena. Naime prema dokumentu od 20. listopada 1860. nazvanom *Diploma o uređenju državnopravnih odnosa* ili u literaturi poznatijim pod nazivom *Listopadska diploma*, Austrijska Carevina postaje ustavna država kojom vlada car i narod zastupljen svojim predstavnicima u državnom parlamentu. Kako je država pod Habsburgovcima bila sačinjena od više naroda, svaki je narod imao zemaljski parlament čiji su odabrani zastupnici činili predstavnički dom prethodno spomenutog državnog parlamenta. Odredbe o tim zastupničkim tijelima donesene su 26. veljače 1861. godine, a navedene su u *Temeljnom zakonu o zastupstvu Carevine*, koji je proglašen carevim patentom. Taj je dokument još poznat pod nazivom *Veljački patent*.⁷⁴ Tim je zakonom potvrđeno odnosno određeno postojanje triju zemaljskih i dva pokrajinska sabora na hrvatskom nacionalnom prostoru. Bili su to Sabori kraljevine Dalmacije, Hrvatske i Slavonije, te Dalmatinski sabor sa sjedištem u Zadru i Istarski sabor

⁷² D. Dukovski, *Povijest Pule*, str. 116.

⁷³ Ivan Beuc, *Istarske studije: osnovni nacionalni problemi istarskih Hrvata i Slovenaca u drugoj polovini XIX. i početkom XX. stoljeća*, vlastita naklada, Zagreb, 1975., str. 303.

⁷⁴ M. Trogrlić, N. Šetić, *Dalmacija i Istra*, str. 173.

sa sjedištem u Poreču. Prema tom temeljnom zakonu Istra se naziva markgrofovijom. Istarski pokrajinski sabor u Poreču, kao upravno tijelo, imao je ograničene autonomne ovlasti. Mogao je donositi zakone koji su se odnosili na Istru, no smatrali su se važećima tek nakon što ih je potvrđivao car. Na razini Monarhije glavnu zakonodavnu ulogu imalo je Carevinsko vijeće, odnosno državni parlament. Istarski sabor je iz svojih redova slao dva zastupnika u to tijelo, čije se sjedište nalazilo u Beču. Važno je još napomenuti da je Istarski sabor imao 30 zastupnika, od kojih se 27 biralo u izbornim kotarevima, a trojica su bila imenovana iz crkvenih redova (tršćansko – koparski biskup, krčki biskup i porečko – pulski biskup). Došlo je i do administrativnih promjena. Pazin više nije bio glavni grad, tu je ulogu preuzeo Poreč. Godine 1868. stvoreno je šest kotarskih poglavarstava sa sjedištima u Puli, Pazinu, Poreču, Koprju, Malom Lošinju i Voloskom. Pod kotarevima nalazile su se općine kao niži organi vlasti. Tako je primjerice u pulskom kotaru bilo šest općina: Pula, Barban, Vodnjan, Kanfanar, Svetvinčenat i Bale. Svaki kotar imao je prvostupanjski sud, dok se drugostupanjski sud nalazio u Rovinju. Važno je naglasiti da su kao zastupnici u Istarskom saboru djelovali istaknuti pripadnici hrvatskog narodnog preporoda. Predvodnik je bio biskup Juraj Dobrila, a zatim su tu još bile značajne ličnosti poput Vjekoslava Spinčića, Matka Laginje i Matka Mandića.⁷⁵ Dakle možemo zaključiti da su te upravne promjene odigrale jednu od ključnih uloga u daljnjem povijesnom smjeru razvitka istarskog društva.

Grad Pula se od sredine 19. stoljeća ponovno uzdiže, i od malog, zapuštenog i malaričnog mjestašca postepeno prerasta u jedan razvijeni europski grad. Odluka o gradnji glavnog središta Carske i kraljevske ratne mornarice obilježila je povijest grada. Naime rastom i razvojem mornarice, odnosno nastankom *K. K. Kriegs Marine See Arsenal*, raste i Pula. Može se reći da su grad i njegovi građani živjeli u nekoj vrsti simbioze sa brodogradilištem, na obostranu korist. O tome svjedoči podatak da je 1857. godine Pula brojala 6551 civila i oko 2000 pripadnika vojske.⁷⁶ No unatoč tome ključni problem bila su močvarna područja i nedostatak vodoopskrbne infrastrukture. O teškom pulskom zraku, odnosno sanitarnim prilikama, govori svjedočanstvo austrijskog književnika Friedericha Wilhelma Hacklandera, koji je kao carev gost 1856. godine

⁷⁵ Isto, str. 174 – 188.

⁷⁶ M. Balota, *Puna je Pula*, str. 47.

nazočio polaganju kamena temeljca: „Što se tiče zloglasnog lošeg zraka Pule, koji je svakako otkad se pamti tijekom toplih ljetnih mjeseci vrlo mučan i nezdrav, nadati se je da će on s povećanjem broja stanovnika, pošumljavanjem i razvojem grada nestati.“⁷⁷ Povećanjem broja stanovnika zbog sve većih aktivnosti vezanih uz vojsku, rasla je opasnost od zaraze malarijom. Stoga je tadašnji zapovjednik mornarice nadvojvoda Ferdinand Maksimilijan bio primoran poboljšati sanitarne i zdravstvene uvjete. Prema podacima koje donosi mornarički liječnik dr. August Jilek u Puli je 1863. bilo 3056 slučajeva oboljenja povezanih sa malarijom, od kojih su 3 završila smrću. Stoga je započeto sa isušivanjem močvarnih područja, Male i Velike poljane (Prato grande i Prato piccolo). Također su srušene gradske zidine prema moru, kako bi se omogućila bolja cirkulacija zraka. Na njihovom mjestu nastaje Arsenalska ulica. Pristupilo se popločavanju ulica i izgradnji javnih zahoda, te gradnji kanalizacijske mreže. Prema dogovoru između vojnih i civilnih vlasti taj je zadatak pripao općini, no zbog nedostatnih sredstava dio radova odgođen je za kasnije. Popločane su samo glavne gradske ulice. Prema mornaričkim studijama o klimatskim i sanitetskim prilikama iz 1886. godine, zaključeno je da malarija više nije glavna bolest u Puli, te da je opasnost prevladana. Međutim iako u značajnije manjoj mjeri, ta je bolest i dalje ostala prisutna među siromašnijim slojevima gradskog stanovništva gdje su vladali lošiji higijenski uvjeti.⁷⁸

Viška bitka

Odabirom Pule za glavnu vojnu luku Monarhije, mornarica je poduzimala različite graditeljske poduhvate, od kojih su neki već navedeni u prethodnom poglavlju. Rezultat tih aktivnosti je radikalna promjena u izgledu grada. Za to je uvelike zaslužan nadvojvoda Ferdinand Maksimilijan. No val najsnažnijeg razvoja uslijedit će tek nakon bitke kod Visa. Upravo je taj sukob bio ključni događaj u povijesti Carske i kraljevske ratne mornarice. Naime situacija na vanjskopolitičkoj sceni je bila vrlo napeta, te je kulminirala vojnim savezom Prusije i Italije protiv Habsburške Monarhije. Glavni cilj talijanske politike bio je zaposjedanje nekadašnjih venecijanskih posjeda, Istre i Dalmacije. Talijanska je vlast

⁷⁷ B. Dobrić, *Novine i časopisi*, str. 41. Prema: Hacklander, F. W., *Das Kaiserfest in Pola*, u: *Oesterreichische Marine – Zeitschrift*, 4, 1856., str. 282.

⁷⁸ Isto, str. 42 – 44.

smatrala da je potrebno imati snažnu mornaricu kako bi se upravljalo Jadranskim morem. Stoga je ulagala velike napore u gradnju snažne i suvremene ratne flote. Prvotni cilj bio je osvajanje otoka Visa, nakon čega bi se nastavilo širenje istočnojadranskim otocima i obalom. Talijanska ratna flota pod vodstvom admirala Carla Pelliona Persana isplovila je iz Ancone 16. srpnja 1866. u smjeru otoka Visa.⁷⁹ Nakon što su pristigle u blizinu otoka, talijanske snage započele su sa teškim bombardiranjem. U tom trenutku austrijska ratna flota nalazila se u Fažanskom kanalu nadomak Pule. Njome je upravljao iznimno sposoban kontraadmiral Wilhelm von Tegetthoff. Rođen 1827. u Mariboru, pohađao je pomorsku školu u Veneciji, te se istaknuo kao odličan moreplovac i taktičar u mnogim zadacima. Po primitku obavijesti o talijanskom opsjedanju otoka Visa, Tegetthoff se sa svojim brodovima zaputio u boj. Austrijska flota bila je tehnički zastarjela i brojčano slabija, naspram talijanske. Kontraadmiral je plovio na brodu Ferdinand Max, a u flotu je aktivno uključen i brod Kaiser, proizveden u pulskom arsenalu.⁸⁰ Kada su austrijski brodovi stigli do cilja došlo je do velikog sukoba. No zahvaljujući promišljenoj taktici austrijska flota je teško porazila talijanske snage. Admiral Persano je izgubio dvije oklopnjače i 643 ljudi. Austrijanci nisu izgubili niti jedan brod, no teže je oštećen linijski brod *Kaiser*, a poginulo je 38 ljudi. Tegetthoff je zbog tog iznimnog poduhvata unaprijeđen u čin viceadmirala, te će od 1868. godine biti postavljen na mjesto zapovjednika ratne mornarice i biti će na čelu Mornaričke sekcije u Ministarstvu rata.⁸¹ Bitka kod Visa je dodatno potaknula austrijske vlasti na ulaganje u razvoj i modernizaciju mornarice, što će izravno utjecati na rast grada Pule.

⁷⁹ Stanko Piplović, *Pomorska bitka pred Visom 1866. godine*, u: *Godišnjak Njemačke narodnosne zajednice VDG Jahrbuch*, ur: Renata Trišler Mađerić, Nikola Mak, Njemačka narodnosna zajednica, Osijek, 2007., str. 185.

⁸⁰ Isto, str. 190 – 192.

⁸¹ Isto, str. 193.

Slika 1. Spomenik viceadmiralu Wilhelmu von Tegetthoffu. Izvor: Gradska knjižnica i čitaonica Pula.

Slika 2. Primjer razglednice s motivom spomenika viceadmiralu. Izvor: Gradska knjižnica i čitaonica Pula.

Prometna povezanost

Potrebno je posebno spomenuti još jedan ključni faktor za razvoj grada, a to je povezanost. Odnosno stvaranje veza između Pule i ostalih gradova u Monarhiji. U tom je segmentu jednu od najznačajnijih uloga imao Austrijski Lloyd. To je brodarsko poduzeće utemeljeno 1835. godine sa sjedištem u Trstu. Ime je dobilo prema osiguravateljskom društvu iz 1833. godine, koje je brodarima i trgovcima pružalo informacije o stanju tržišta u Aziji i Europi. Zapravo je brodarsko poduzeće primarno osnovano kako bi se lakše prikupljale i prenosile informacije o tržištu. U godini nakon osnutka Lloyd kupuje prve parobrode kako bi održavao liniju Trst – Venecija, sa planom širenja djelatnosti na Istru i Dalmaciju. Do povezivanja Trsta i Kotora, brodarsko poduzeće je imalo u vlasništvu deset parobroda. U sklopu poduzeća djelovao je izdavački odjel, koji je tiskao list *Giornale del*

Lloyd Austriaco. Osim toga važno je naglasiti da je austrijska vlast podržavala i potpomagala rad, te širenje djelatnosti brodarskog poduzeća. Stoga je zanimljivo da je kao jedan od dioničara Austrijski Lloyd sudjelovao u otvaranju Sueskog kanala, te da su njegovi brodovi među prvima prošli tim pomorskim prolazom.⁸² Lloydove su parobrodске linije povezivale Pulu s ostalim krajevima, koji su prije toga bili teže dostupni. Tako je primjerice parobrod na liniji iz Trsta obilazio luke u Piranu, Novigradu, Poreču i Rovinju, da bi u popodnevnim satima pristajao u Puli, od kuda bi naposljetku isplovio prema Rijeci.⁸³ Godine 1886. s djelovanjem započinje *Società di Navigazione a Vapore Istriana*, sa parobrodima *Quieto i Adriana*. Razvoj Pule obilježio je nagli porast broja građana, a time i porast potražnje za raznim namirnicama i materijalima koji su se dopremali morem. Posljedica toga bila je povećanje pomorskog prometa.⁸⁴ Osim toga Pula je postala dostupnija destinacija, što će bitno utjecati na razvoj turizma i uslužnih djelatnosti.

O izgledu i stanju grada iz druge polovice 19. stoljeća doznajemo iz pera poručnika linijskog broda Josefa Lehnerta. Naime taj je austrijski časnik u proljeće 1874. brodom *Erzherzog Friedrich* krenuo na kružno putovanje Zemljom. Prilikom putovanja bilježio je vlastita zapažanja, te ih objavio u obliku putopisa 1878. godine. O Puli je pisao sljedeće: „Izgled luke je upravo impozantan. Stara Pula leži skrivena iza kolosalnih oklopnjača, privezanih uz obalu, a iznad njih se uvis uzdiže, u zelenilo obrastao, osrednje visok Kaštel, nekadašnji Kapitol. Sjeverno i južno od staroga grada podižu se velike zgrade koje su Puli kao pomorskoj oružarnici potrebne. To su uglavnom radionice, skladišta pomorskog arsenala i brojne vojarnе. Otok Uljanik, smješten posred luke, nekada zasađen maslinama, s dosta uzdignutim brijegom na kojem se nekada nalazila kapelica, sad se može jedva prepoznati. Brijeg je odnesen a otočić sravnat i proširen. Na njemu se podiže više građevina. Među njima veličanstveni pokriveni navoz za brodove, koji izaziva u svakom došljaku naročitu pozornost. Na sjevernoj strani otoka izgrađeni su dokovi. Sveti Polikarpo, novi vojnički grad (poznate „kuće čakula“), okružuje prekrasan i uvijek zelen perivoj, pa se taj predjel može uspoređivati i s nekim poznatim lječilištem. Odnedavna je tamo podignut i Maksimilijanov spomenik, visoka columna rostrata, s

⁸² <http://istra.lzmk.hr/clanak.aspx?id=132> (8.7.2019.)

⁸³ Isto.

⁸⁴ B. Perović, *Luka Pula austrougarskog doba*, str. 145 – 146.

božicom pobjede na vrhu, koja kao dobar genije lebdi nad sjenovitim perivojem. Osim toga, odatle se vidi i zvjezdarnica, sagrađena na brijegu Zaro. Od tamo, odakle su nekada prkosno nadolje gledala topovska ždrijela, jer je tu nekada stajala utvrda, sada refraktori i druga oruđa znanosti upiru svoje oči u zvjezdano nebo.“ Nadalje autor se osvrće na socijalno – društvene odnose u gradu, o kojima zapisuje: „*Vojničko – pomorskom izgledu Pule odgovara i socijalni život grada jer gotovo svi stanovnici stoje u nekoj određenoj ovisnosti od pomorskih ili kopnenih vojnih snaga, koje, obje bratski sjedinjene, upravljaju svaka svojim poslovima. Međutim, stalne promjene u službi, posebno ljudstva ukrcanog na brodove, ne dopuštaju da obiteljski život postane stabilnijim, a na to svakako djeluje i stalan nedostatak stanova. Zbog toga, najveći broj obitelji osjeća da gradu Puli pripada samo kratko vrijeme a ta je pojava značajna za sve vojničke gradove te sigurno i ometa njihov rast. Ipak mora se priznati, da se je u zadnjem desetljeću puno toga ura dilo kako bi Pula postala ljepšom i prikladnijom za stanovanje. U to, svakako, treba uračunati i lijepo popločane ulice, plinsku rasvjetu, perivoje koje je podigla Ratna mornarica gdje je to ikako moguće, a onda i dobre željezničke veze.“*⁸⁵

Upravo su željezničke veze uz one parobrodske činile žilu kucavicu grada u vremenu ubrzanog razvoja i naglog povećanja broja stanovnika. Naime cestovni promet prije izgradnje željeznice bio je spor i otežan. Materijali za izgradnju i ostale potrepštine prevozile su pomoću zaprežnih kola koja su vukli volovi, poznati kao boškarini. Stoga se razmatralo o izgradnji željeznice još četrdesetih godina 19. stoljeća, međutim konačan vjetar u leđa došao je nakon velike pobjede kod Visa 1866., čime je ratna mornarica potvrdila svoj prostor na Jadranu. No u vodećim političkim krugovima vodila se rasprava o povezivanju Pule, odnosno Istre, sa ostatkom države preko Rijeke ili Trsta. Konačna odluka je pala na Trst. Zbog moguće ugroze sa mora, odlučeno je da se trasa pruge gradi sredinom poluotoka. Vlada u Beču je 22. travnja 1873. usvojila zakon o izgradnji željeznice Divača – Pula, koja se potom nastavljala na Trst, te odvojkom Kanfanar – Rovinj.⁸⁶ Ubrzo se započelo sa gradnjom. Unatoč teškom terenu i tehničkim problemima na koje su graditelji nailazili, pruga je dovršena do 10. kolovoza 1876. Uslijedilo je

⁸⁵ Emil Kazimir Žeravica, *Daleka mora: Pula i pomorski pothvat 1874. – 1876.*, Istarsko književno društvo „Juraj Dobrila“, Pazin, 1990., str. 14 – 21.

⁸⁶ Josip Orbanić, *Istarske željeznice*, HŽ – Hrvatske željeznice, Zagreb, 1996., str. 23 – 24.

svečano otvorenje 18. kolovoza 1876. na carev rođendan. Posebno za tu priliku okićen vlak zaputio se iz Divače za Pulu, gdje je stigao u večernjim satima. U Puli je nakon dvije godine od svečanog otvorenja dovršen 1,3 kilometara dugačak kolosijek do arsenala i otoka Uljanik.⁸⁷ Zbog povećane potrebe za radnicima i vojskom u arsenalu, te boljoj dostupnosti, raste broj ljudi. Tako je 1880. godine Pula brojala 25.472 stanovnika, 1885. godine 28.666, 1890. godine 31.653, a 1900. godine 36.227.⁸⁸

Nove gradske četvrti

Uslijed povećanih potreba mornarice i arsenala za ljudstvom, širilo se područje grada, odnosno nastajale su nove gradske četvrti. Tako su nastale četvrti Sveti Polikarp i Zaro, povezane putem ulice omeđene drvoredom, sa gradskom jezgrom. Na tom području je bila predviđena izgradnja stanova za mornaričke časnike, bolnica i sve ono što je potrebno za funkcioniranje moderne gradske četvrti. Odgovornost i brigu o izgradnji preuzela je *Marine Bau Direction* (Mornarička direkcija za izgradnju). Valja spomenuti da je središte gradske četvrti Sveti Polikarp bio istoimeni park koji se prostirao na površini od 1,2 hektara. Nastao je 1863. na sjecištu puteva ispod Zara, Verude i Muzila. Zapravo je zanimljivo da je park nastao sadnjom stabala koja su časnici ratne mornarice donosili iz svih krajeva svijeta. U samom središtu parka podignut je spomenik u čast nadvojvode i zapovjednika mornarice Ferdinanda Maksimilijana, koji je ubijen kao car Meksika, nakon revolucije. Taj su spomenik koji je završavao mjedenim ženskim likom Slobode, talijanske vlasti 1919. preselile u Veneciju gdje se još uvijek nalazi. U današnje vrijeme park je poznat pod nazivom Mornarički park, no uslijed neprimjerena korištenja nalazi se u lošem stanju. Mornarica je na rubu te gradske četvrti dala izgraditi groblje, na kojem se započelo sa ukopima 1862. godine. Osim toga četvrt Sv. Polikarpa imala je poštu, župni ured, osnovnu školu sa gimnastičkom dvoranom, te povjereništvo za gospodarstvo. Tlocrt izgradnje bio je precizan i jasan. Ulice su bile široke, a stambene kuće bile su paviljonskog rasporeda.⁸⁹ Gradska četvrt Zaro nastala je na brdu koji nosi isto ime. Na vrhu je od 1853. bila smještena kružna utvrda Zaro čiji su topovi bili usmjereni prema Pragradeu. U blizini

⁸⁷ Isto, str. 30 – 32.

⁸⁸ M. Balota, *Puna je Pula*, str. 47.

⁸⁹ A. Krizmanić, *Prostorni razvitak austrijske Pule*, str. 136 – 137.

su također izgrađene *Officier Marine Baraken*, zgrade za smještaj mornaričkih časnika. Skup više takvih zgrada nazivao se *Militär Baraken*. Međutim dio njih je rekonstruiran, a dio porušen, kako bi na tom području 1899. nastala Strojarska škola. Nakon rušenja utvrde Zaro 1869. i izgradnje Hidrografskog zavoda, ostalo je prostora za gradnju parka sa fontanom na površini od 3 hektara, u kojem će se 1877. godine podignuti spomenik iznimnom austrijskom admiralu Wilhelmu von Tegetthoffu. Na djelu brda Zaro također su podignute dvije stambene vile, *Haus Fücks* i *Haus Hübschmann*, s pogledom na arsenal i pulski zaljev.⁹⁰ Potrebno je napomenuti da se na brdu Zaro još nalazila zgrada Hidrografskog zavoda. Naime kako bi brodovi uspješno i precizno plovili inozemnim morima, bila im je potrebna navigacijska oprema. Ona se uglavnom sastajala od pomorskih karata, kronometara, priručnika za plovidbu, kompasa i sekstanta. Do izgradnje Hidrografskog zavoda, ta se oprema skladištila u spremištima, koji su najviše bili u vezi sa zvjezdarnicama u Trstu i Veneciji. Spremišnu podružnicu tršćanske ustanove iz 1862. vodio je hidrograf Robert Müller. Sadržavala je spremište instrumenata i karata, mehaničku radionicu, te Mornaričku knjižnicu.⁹¹ Hidrografski zavod osnovan je prihvaćanjem statuta 10. rujna 1869. godine, a sastojao se od četiri dijela: zvjezdarnice s popratnim opservatorijima, spremišta i radionice za nautičke instrumente, spremišta za pomorske karte i Mornaričke knjižnice. Zavod je za vrijeme svoga djelovanja objavljivao vijesti za pomorce, dnevne vremenske prognostičke karte, priloge u pomorskim časopisima i više stručnih knjiga. Aktivnost zavoda prestaje zaposjedanjem talijanskih snaga 1918. godine.⁹²

Rastom i jačanjem mornarice u Puli, javlja se potreba za gradnjom većih, elitnijih zdanja za pripadnike višeg staleža, koji su se u sve većem broju trajno ili privremeno doseljavali u grad. Jedna od najpoželjnijih gradskih četvrti za stanovanje bila je Veruda. Stoga se na tom području već 1869. gradi prva ladanjska vila, čiji je vlasnik i projektant bio Gustav Meyer, a nakon njega Alois Thorsch. Intenzivnija izgradnja vila započela je posebice nakon 1888. godine. Na južnoj strani gradske četvrti se usporedno sa vilama

⁹⁰ Isto, str. 140.

⁹¹ Dieter Winkler, *Hidrografski zavod u Puli*, u: *Carska i kraljevska mornarica u Puli i na Jadranu od 1856. do 1918. godine: Pomorskopovijesni i kulturnopovijesni prilozi*, ur: Bruno Dobrić, Društvo za proučavanje prošlosti C. i kr. mornarice „Viribus unitis“, Pula, 2014., str. 54 – 58.

⁹² <http://istrapedia.hr/hrv/1008/hidrografski-zavod-u-puli/istra-a-z/> (14.7.2019.)

grade skromnije težačke stambene kuće. Regulacijski pravci ulica i položaji kuća bili su strogo regulirani, a njihovo nepoštivanje se strogo kažnjavalo. Do 1912. godine na Verudi se moglo izbrojati pedesetak stambenih vila.⁹³

Uređenje grada

Pulu je bilo potrebno urediti, uljepšati i prilagoditi novim potrebama. Valjalo je stvoriti nove, ugodnije ambijente za sve građane. Grad je i dalje imao problema sa vodoopskrbom i kvalitetom vode. Stoga se ubrzano počelo raditi na otklanjanju tog problema i pronalasku novih izvora. Godine 1896. taj je posao preuzela tvrtka iz Beča, koju je vodio inženjer barun Karl von Schwarz. Konstruiran je novi vodovod iz crpilišta Tivoli sa vodospremom na Monte Ghiru. Na taj se vodovod priključila i ratna mornarica, a svečano je pušten u pogon 28. ožujka 1897. godine. Time su se poboljšali sanitarni uvjeti, što se posebice odnosilo na novoizgrađenu civilnu bolnicu. Također se intenzivirala gradnja kuća u gradskim četvrtima Sv. Martin, Arena, Croazia, Kaštanjer, Monvidal, Gregovica i Šijana. Na tom su se području uglavnom naseljavale seoske obitelji koje su se doselile u grad, privučene poslom u Arsenalu. Ti su seljaci, radnici bili većinom Hrvati. Gradili su manje kuće, uglavnom u nizu, sa okućnicom koja je bila obrađena kao vrt.⁹⁴ Zanimljivo je da Pula oko 1870. ima približno stanovnika kao i Zagreb (Pula 17.803, Zagreb 19.837). U narednim desetljećima ta je brojka nastavila rasti. Tako je pulsko stanovništvo 1880. godine po broju bilo veće od ljubljanskog. Pula je 1910. godine imala više stanovnika od Osijeka i Splita, a samo četvrtinu manje od Zagreba. Naime te je godine grad brojao 59.041 stanovnika.⁹⁵ U razdoblju od 1880. do 1900. godine, broj kuća se sa 1244, povećao na 2425. Uz to nadograđivale su se i obnavljale zgrade u povijesnoj jezgri. Godine 1907. bilo je 3799 nastanjenih kuća, dok je 542 zgrada bilo nenastanjeno.⁹⁶ Grad Pula može se pohvaliti najstarijom plinarom u Istri, koja je puštena u pogon 28. kolovoza 1871. godine. Za njenu izgradnju bila je zadužena tvrtka Pollak Reizewitz, koja je osim toga izgradila instalaciju za distribuciju plina. Gradska uprava od 3. svibnja 1900.

⁹³ A. Krizmanić, *Prostorni razvitak austrijske Pule*, str. 183 – 184.

⁹⁴ Isto, str. 156 – 157.

⁹⁵ M. Balota, *Puna je Pula*, str. 47 – 48.

⁹⁶ A. Krizmanić, *Prostorni razvitak austrijske Pule*, str. 158.

preuzima plinaru i nastavlja sa širenjem plinske mreže. Međutim, zbog ubrzanog širenja grada bilo je potrebno izgraditi novu plinaru. Za lokaciju odabrana je uvala Veruda, a otvorenje je uslijedilo 26. studenog 1912. godine.⁹⁷ Elektrifikaciji Pule pristupilo se već tijekom osamdesetih godina 19. stoljeća. Naime u aresnalu je 1880. godine postojala elektrana istosmjerne struje. Deset godina kasnije pušta se u pogon druga elektrana male snage za potrebe kavane Miramar i kazališta. Hotel Imperial je također imao lokalni izvor električne energije 1892. godine. No kamen temeljac prve javne elektrane u Puli položen je 1900. godine, na prostoru današnje Elektroistre. Za njeno projektiranje zaslužan je poznati građevinski poduzetnik Jakob Ludwig Münz. Tri agregata iz elektrane puštena su u pogon 21. lipnja 1904., te su priključeni na mrežu. Dva agregata bila su namijenjena napajanju javnoj rasvjeti i ostaloj elektrifikaciji. Dok je treći bio namijenjen pogonu tramvaja. Unatoč tome u Puli su i dalje djelovali mnogi manji izvori električne energije. Primjerice u Mornaričkom domu, Mornaričkoj bolnici, hotelu Riviera, te vodovodima Tivoli, Karolina, Fojbon, kao i na Brijunskom otočju.⁹⁸ Jedan od najvidljivijih simbola razvitka grada na prijelazu stoljeća, odnosno na samom početku 20. stoljeća bio je tramvaj. Osim toga bilo je potrebno riješiti pitanje javnog prijevoza za rasteći broj građana. Stoga Ministarstvo željeznica naručuje 1897. od inženjera Rudolfa Urbanitzkog idejni projekt prijevoza na konjsku vuču. Projekt 1900. godine prolazi reviziju koju je obavilo bečko poduzeće *Wrede*. Gradska uprava izdaje obveznice za obavljanje javnih radova u iznosu od 1.200.000 kruna. Pokusna vožnja uslijedila je 15. veljače, a svečano otvorenje 24. ožujka 1904. ispred prekrasne zgrade Marine Casina. Pulski tramvaj se sastojao od četiri vagona, crvenkasto – žute boje, a sa svake strane nalazio se gradski grb. Početna stanica nalazila se na željezničkoj postaji, dok je jedan krak vodio uz Rivu do novog dijela grada, odnosno do današnje tvornice cementa. Drugi krak povezivao je područje od Marine Casina, preko gradskog trga i Giardina, do Arene i potom nazad na kolodvor. Nešto kasnije izdvojen je krak od Arene prema Šijanskoj šumi. Društvo koje je upravljalo pulskim tramvajem nosilo je naziv na njemačkom jeziku, *Elektrische Straßenbahn in Pola*, odnosno Električni tramvaj u Puli.⁹⁹ Zanimljiv je podatak da je u prva četiri mjeseca od

⁹⁷ <https://www.istrapedia.hr/hrv/3722/plinare/istra-a-z/> (17.7.2019.)

⁹⁸ <https://www.istrapedia.hr/hrv/619/elektrane/istra-a-z/> (18.7.2019.)

⁹⁹ <http://istrapedia.hr/hrv/1934/pulski-tramvaj-tramvaj-u-puli/istra-a-z/> (19.7.2019.)

otvorenja pruge prevezeno 410.000 putnika, a tramvaji su za to vrijeme prešli 126.000 km.¹⁰⁰ Takvi podaci zasigurno ukazuju na aktivan i bogat društveni život žitelja Pule.

Slika 3. Pulski tramvaj. Izvor: Gradska knjižnica i čitaonica Pula.

Kvaliteti življenja dodatno su pridonijela neka graditeljska rješenja, poput izgradnje Wassermannove zgrade sa kavanom Miramar na obali. Slijedila je zgrada s čitaonicom Pro concordia, koja je služila kao centar društvenih okupljanja. U blizini nalazio se Hotel Central, a u nizu su slijedile kuće i višekatnice pulskih uglednika. Gradska povijesna jezgra također je doživjela preobrazbu. Sadnjom drvoreda između Carrarine i Kandlerove ulice, nastao je prostor *Giardina*, do tada poznat pod nazivom *Piazza Porta San Giovanni*. Taj je prostor zamišljen kao zelena tržnica, a sa planiranim trgom Portarata činio je jedinstvenu cjelinu. U Carrarinoj ulici biti će smještene dvije važne zgrade za društveni i kulturni život Puljana, Istarske posujilnice i Hrvatski dom. Nastale su prema projektu Pietra Doriga, a potom su redizajnirane pod vodstvom Enrica Polle.¹⁰¹ Zgrada koja je

¹⁰⁰ <http://tehnika.lzmk.hr/tramvaj/> (20.7.2019.)

¹⁰¹ Jagoda Marković, *Pula – K. u. K. slika grada*, u: *Radovi Instituta za povijest umjetnosti*, Institut za povijest umjetnosti, Zagreb, 2006., str. 221 – 223.

povezivala seosko i gradsko stanovništvo, mjesto gdje se trgovalo i razmjenjivalo iskustva, bila je pulska tržnica. Željezno zdanje koje se počelo graditi 1902., otvoreno je za javnost naredne godine. Sadržavala je ribarnicu, ledaru, te prostor za prodaju voća i povrća.¹⁰² Do današnjeg dana ostala je centar okupljanja i trgovine prehrambenim proizvodima za mnoge Puljane.

Gradsko stanovništvo

Novi urbani razvoj Pule nedvojbeno je imao veliki utjecaj na kvalitetu života građana. Gradnja se prilagođavala novim potrebama i društvenim prilikama, što se može i danas zamijetiti. Osim zgrada, ulica, parkova i trgova, preobrazbu je doživjelo i brzorastuće pulsko građanstvo. Pula je postala grad srednjoeuropskog uređenja, prožet mediteranskim karakterom. Potreba za radnicima privukla je najprije stanovništvo iz drugih krajeva Istre, a potom iz Trsta, sjevernog dijela Kraljevine Italije, Goričke i Dalmacije. No u Pulu su također pristizali stanovnici iz udaljenijih dijelova Monarhije. Razvoj brodogradilišta rezultirao je povećanom potrebom za nekvalificiranom radnom snagom, uglavnom manualnim radnicima koji su pristizali iz sela oko Pule. Oni su činili skupinu „dnevnik migranata“, koji su se po završetku posla, najčešće uvečer, vraćali svojim seoskim kućama. Međutim dio se tih radnika postepeno počeo naseljavati u gradu, zajedno sa obiteljima, stvarajući nova prigradska naselja.¹⁰³ Dio novih stanovnika preselilo je u grad zbog vojne službe. Časnički kadar i elita bili su uglavnom sačinjeni od Austrijanaca. Čak se i nadvojvoda Karl Ferdinand s obitelji preselio u Pulu. Važno je navesti da popisi stanovništva s prijelaza stoljeća ne daju jasnu sliku nacionalnog sastava. Razlog tomu je što se pripadnost određivala prema uporabnom jeziku. Službeni jezik bio je njemački, no na pulskim se ulicama najčešće mogao čuti talijanski. Tek je pod utjecajem narodnog preporoda i jačanjem hrvatskog građanstva, otvaranjem hrvatskih škola, čitaonica i štedionica, hrvatski jezik postao prisutniji u gradskom životu. Zakonom koji je stupio na snagu 1883. u Istri se potvrđuje njemačko – talijansko – hrvatsko –

¹⁰² <http://istrapedia.hr/hrv/1598/pulska-trznica/istra-a-z/> (24.7.2019.)

¹⁰³ Mihovil Dabo, *Austrijska Pula između kozmopolitizma i suprostavljenih nacionalnih pokreta*, u: *Hrvati i manjine u Hrvatskoj: moderni identiteti*, ur: Marijana Marinović, Agencija za odgoj i obrazovanje, Zagreb, 2014., str. 201 – 202.

slovenska četverojezičnost. Međutim gradska administracija, sačinjena uglavnom od talijanskog građanstva, nije se mirila sa tom odlukom iz Beča.¹⁰⁴ Međunacionalni odnosi u gradu nisu bili najbolji, no Monarhija je nastojala grad učiniti zajedničkim domom svim etničkim skupinama. No iako su narodne skupine živjele odvojenim kulturnim životima, bilo je gotovo nemoguće izbjeći međusobne utjecaje.¹⁰⁵ Važno je još navesti podatke o uvjetima stanovanja radništva u Puli. Iako su se vlasti brinule o smještaju za novopridošle radnike, gradnja nije mogla pratiti potrebu za povećanjem kapaciteta, uzrokovanu ubrzanom industrijalizacijom. Stoga se može reći da su imali sreće, oni koji su pronašli smještaj u samom gradu. Stanovi su se uglavnom sastojali od spavaće sobe, jedne manje prostorije i kuhinje, sanitarni čvorovi su često bili zajednički. Stanarina je mogla dostizati čak 1/3 radničke plaće. Prosječno radnik je morao izdvajati 30 kruna za stan, od 78 kruna plaće. No treba naglasiti da su 1909. godine cijene stanarina u Puli bile znatno više nego u ostalim istarskim gradskim središtima.¹⁰⁶ Osim muškaraca radile su i žene, no u znatno manjoj mjeri i lošijim uvjetima. Žene su uglavnom činile nekvalificiranu radnu snagu i dolazile su sa sela. Zapošljavale su se kao sluškinje, pralje, radnice u tvornicama duhana ili tekstila. Na prijelazu stoljeća 46,5 % ženske populacije je nepismeno, što je jedan od glavnih razloga njihove marginalizacije. U brzorastućoj Puli pred kraj 19. i početkom 20 stoljeća, otvaraju se bordeli, koji postaju poznati po zabavi i slobodnijem ponašanju. Ulice i kuće poznate po *crvenim lampionima* bile su često posjećivane. Prostitucija je bila prisutna i u gradskim hotelima poput Riviere i Central. No treba naglasiti da su prostitutke u javnim kućama morale imati uredne radne dozvole, a također su podliježale redovitim tjednim liječničkim pregledima.¹⁰⁷ Ovi podaci čine još jednu sliku o povijesti društvenog života u gradu pod Arenom.

¹⁰⁴ Igor Duda, *Elementi kozmopolitizma u Puli između 1850. i 1918. godine*, u: Radovi 32 – 33, Zavod za hrvatsku povijest Filozofskog fakulteta Sveučilišta u Zagrebu, Zagreb, 2000., str. 106 – 108.

¹⁰⁵ Isto, str. 108.

¹⁰⁶ Darko Dukovski, *Pula u razdoblju Druge industrijske revolucije 1880. – 1914.: prikaz socijalnih i gospodarskih odnosa*, u: *Mornarička knjižnica (K. u. K, Marinebibliothek) i austrijska/ austrougarska mornarica u Puli*, ur: Bruno Dobrić, Sveučilišna knjižnica u Puli, Pula, 2005., str. 21 – 22.

¹⁰⁷ Isto, str. 23 – 24.

Razvoj društvenih i turističkih aktivnosti

Pula se početkom 19. stoljeća nalazila u lošem stanju, no i tada je bila poznata po svojoj bogatoj povijesti i prekrasnim antičkim spomenicima, od kojih je najpoznatiji bio zasigurno amfiteatar. Grad su od 1816. godine posjećivali austrijski carevi, plemići i razni stručnjaci, poput arhitekta Pietra Nobila. No Pula je i dalje bila gradić bez svijetle budućnosti, koji su unatoč malariji i zapuštenosti, obilazili zaljubljenici u antičku povijest i nasljeđe. Sredinom 19. stoljeća nakon odluke o proglašenju glavne carske luke ratne mornarice, gradu se udahnuje novi život. Izgradnja arsenala i ubrzana industrijalizacija utjecale su na otvaranje novih radnih mjesta i doseljavanje većeg broja ljudi. To se posebice odnosi na razdoblje nakon Viške bitke 1866. godine, kada ti procesi hvataju zamah, te se započinje sa uređivanjem grada. Povećanjem broja stanovnika javlja se potreba za društvenim i kulturnim sadržajima. Otvaraju se čitaonice, kazališta, kinematografi, kavane i gostionice, odnosno restorani. Osnivaju se sportska društva i klubovi, te se organiziraju natjecanja. Pula dobiva gradsko kupalište sa školom plivanja. Mornarički časnici grade *Marine Casino*, kulturni centar za pripadnike visokog društva. Te su društvene promjene utjecale na razvitak ekonomske grane koja je do tada bila još u povojima, turizma. Naime do prijelaza stoljeća, Pula je već imala nekoliko hotela. Koji osim što su u svojoj ponudi imali ugodan smještaj i ukusan obrok, bili su mjesta zabave, koncerata i plesova. O čemu svjedoče mnogi članci u pulskim dnevnim listovima.

Iako će turističke aktivnosti u Puli postati učestalije tek u drugoj polovici 19. stoljeća, već se 1828. spominje izlet brodom iz Trsta za Pulu. Zatim Francesco Ongari 1838. godine u jednom tršćanskom listu opisuje izlet u Istru, *Viaggetto nell'Istria*. Ubrzo je ponovljen izlet iz Trsta u Pulu, 1840. godine.¹⁰⁸ Tjednik *Il popolano dell'Istria*¹⁰⁹ 1850. godine objavljuje poduži članak pod naslovom *Relazione di un viaggetto in Istria*, odnosno *Izvešće o putovanju u Istri*. U članku autor opisuje istarski krajolik, pritom spominjući uglednog dr. Biasoletta u čijem društvu putuje do Pule.¹¹⁰ Putujući parobrodom duž

¹⁰⁸ Ivan Blažević, *Povijest turizma Istre i Kvarnera*, Otokar Keršovani, Opatija, 1987., str. 35.

¹⁰⁹ Tjednik je u Trstu osnovao Michele Fachinetti, a tiskan je u tiskari Weiss. Izlazio je od 1850. do 1851. na talijanskom jeziku.

¹¹⁰ *Il popolano dell'Istria*, 14. prosinca 1850., 22.

zapadne istarske obale, autor pristiže u grad pod Arenom. Prilikom uplovljavanja opisuje luku kao nove Dardanele, zbog izgleda obrambenih utvrda koje je okružuju. Zatim opisuje, kako ga sam naziva, velebni rimski amfiteatar. Nakon što su se usidrili, autor posjećuje Augustov i Dijanin hram, pritom diveći se njihovoj ljepoti i antičkoj arhitekturi. Zatim obilazi Dvojna i Herkulova vrata, te Slavoluk Sergijevaca. Svoj boravak u Puli autor okončava odlaskom u Poreč. U tekstu se posebno naglašava i hvali gostoljubivost Istrana prema strancima.¹¹¹ Iz ovog članka može se iščitati doživljaj turista prilikom posjeta Puli na samoj polovici 19. stoljeća. Također može se zaključiti da su najznačajniji, odnosno posjetiocu najzanimljiviji, bili upravo antički spomenici. U to se vrijeme o pulskim spomenicima iz razdoblja antike brinuo Giovanni Carrara. Imenovan je konzervatorom 1828., a ujedno je bio vodič poznatim ličnostima prilikom boravka u gradu. Tako je u dva navrata 1832. i 1844. pulskim ulicama i trgovima vodio cara Ferdinanda I.¹¹² Carrara je 1847. vodio skupinu sa IX. talijanskog kongresa znanstvenika, na čijem je čelu bio ugledni Cesare Cantù. Nakon izleta Cantù piše da vodič koji je tiskao Lloyd, nije bio dostatan za sva pitanja o spomenicima koja su znatiželjnici postavljali, no zato je Carrara imao spremne odgovore. Carrarina stručnost i znanje, posebno su dojmile posjetitelje.¹¹³ Prvi turistički vodič o Puli napisao je Pietro Kandler, a tiskao ga je 1845. Austrijski Lloyd. Vodič nosi naziv na talijanskom jeziku *Cenni al forestiero che visita Pola*, odnosno *Napomene strancu koji posjeti Pulu*.¹¹⁴ Kandler na početku svog djela čitatelju daje uvid u povijest Pule. Iznosi zanimljive podatke o broju stanovnika i stanju grada. Čak piše o malariji, no zaključuje da pulski zrak nije opasan za posjetitelje. U vodiču se autor najviše osvrće na rimsku epohu i spomenike iz tog razdoblja. Osim toga Kandler spominje pulske crkve i zanimljivosti vezane uz njihovu povijest. Također spominje *Kaštel*, kao jednu od zanimljivosti na koju bi trebalo obratiti pozornost prilikom posjeta gradu. Kandler još zaključuje da svaki Istranin može biti ponosan, jer nijedan drugi grad u Austrijskom Carstvu nema toliko dobro sačuvanih antičkih spomenika kao Pula.¹¹⁵

¹¹¹ *Il popolano dell'Istria*, 24. prosinca 1850., 25.

¹¹² I. Blažević, *Povijest turizma Istre i Kvarnera*, str. 35.

¹¹³ *Il popolano dell'Istria*, 15. listopada 1850., 5.

¹¹⁴ I. Blažević, *Povijest turizma Istre i Kvarnera*, str.40

¹¹⁵ Pietro Kandler, *Cenni al forestiero che visita Pola*, Tipografia del Lloyd austriaco, Trst, 1845.

Ugostiteljski objekti

Prvi restorani, hoteli i kavane počinju se otvarati zbog povećane koncentracije radnika i vojske u Puli, tijekom pedesetih i šezdesetih godina 19. stoljeća. Vjerojatno prva kavana u gradu, koja je bila centar društvenog života, otvorena je nakon što su srušene stare gradske zidine prema obali. Na tom je mjestu uređena *Ringstrasse*, polukružna ulica uokolo arsenala, uz koju se nalazila kavana. No nakon što je ulica predana na upravljanje općini, koja ju je zapustila, kavana se zatvorila.¹¹⁶ Grad je u tom razdoblju još uvijek bio prilično neuredan i zapušten, što se odražavalo i na izgled ugostiteljskih objekata. Kavana *Gaudenz* smještena na *Piazza Municipio*, današnji Forum, bila je među prvim pulskim kavanama. Naziv je dobila prema prezimenu tadašnjeg vlasnika. Otvorena je u prizemlju zgrade koja je bila ugrađena u propalu mletačku palaču, a nadvisivao ju je Augustov hram.¹¹⁷ Svjedočanstvo o izgledu unutrašnjosti kavane donosi jedan austrijski časnik u memoarima iz 1862. godine: „ *Na zadimljenim zidovima bili su izvješeni stari kolorirani drvorezi – nadvojvoda Friedrich kao pobjednik u Saidi, brodovi okruženi valovima visokima kao kuća, i s drugim pomorskim prizorima. Stalno je bilo sumračno, dijelom zbog prljavih prozora, a dijelom zbog uske ulice u kojoj je kavana bila smještena. Tu smo u tzv. „sobi za kadete“ čučali na crnim divanima smještenim uzduž zidova, a u rupama u divanima vidjela se morska trava. Igrali smo karte ili biljar, pušili i tratili vrijeme. Tamo smo živjeli na dug, pa poneki od nas tjedan dana i duže nisu pili ili jeli drugo nego kavu i kozje mlijeko, kruh i jaja.*“¹¹⁸ Ovaj opis može se smatrati odviše subjektivnim ili čak pretjeranim, no unatoč tome daje uvid u stanje i izgled gradske kavane. Austrijski časnik prema sjećanjima daje još jedan opis: „ *Kavana „Apollo“ vrijedila je kao najelegantniji lokal, jer je barem u početku imala čitave šalice i žličice koje nisu bile savinute. Također, u njoj se poprijeko gledalo osobu koja bi pripaljivala šibicu na hlačama ili čizmama.*“¹¹⁹ Premda se u ovom svjedočanstvu iščitava doza ironije, može se zaključiti da Pula tijekom šezdesetih godina 19. stoljeća nije imala ugledne kavane.

¹¹⁶ Bruno Dobrić, *Stare pulske kavane*, u: *Hrvatska revija* 4, god. III, 2003., str. 40.

¹¹⁷ Isto.

¹¹⁸ Isto, Prema: Rohrer Paul, *Als Venedig noch österreichisch war. Erinnerungen zweier Offiziere*, Stuttgart, 1913., 68 – 69.

¹¹⁹ Isto.

Mornarički kasino

Zbog proglašenja Pule glavnom ratnom lukom Monarhije, povećava se broj mornaričkih časnika. To će izravno utjecati na sam izgled grada i stvaranje novog društvenog života. Naime časnički kadar su uglavnom sačinjavali pripadnici austrijskog plemstva, uz nekoliko pripadnika plemstva iz ostalih dijelova Monarhije. Stoga je bilo potrebno u gradu siromašnog društvenog života, organizirati nove aktivnosti. Iz tog razloga je 1865. osnovan odbor, čiji je cilj bio osnivanje društva i stvaranje Mornaričkog kasina. Ta će zgrada postati središte kulturnog i društvenog života časnika, službenika i njihovih obitelji. Međutim društvo je utemeljeno tek 1870., a 20. srpnja iste godine položen je kamen temeljac za zgradu kasina. Zadatak projektiranja zgrade pripao je Münchenskom arhitektu Friderichu Adamu, a sve je podržao viceadmiral Wilhelm von Tegetthoff. Mornarički kasino će biti službeno otvoren 9. svibnja 1872. godine.¹²⁰ Ciljevi udruge Mornaričkog kasina bili su: razvijanje društvenog života i pomorsko – znanstvenih spoznaja, te organiziranje glazbenih i kazališnih večeri, kao i škole plesa. Udruga je bila sačinjena od članova, sudionika i počasnih članova. Bilo je liječnika i svećenika članova, no kako bi civili pristupili u to odabrano društvo, morali su imati preporuku dvojice članova. Zatim se pristupalo anonimnom glasovanju, na kojemu se odlučivalo o primitku ili odbijanju novih kandidata. Osim toga članovi su plaćali ulaznu članarinu u iznosu od 100 kruna, a zatim su uplaćivali manje mjesečne iznose.¹²¹ Udruga odnosno društvo, u prvoj godini svog djelovanja je imalo 305 članova. Taj broj 1886. godine, raste na 831 člana. Dok je na početku 20. stoljeća, točnije 1903., društvo brojalo čak 1882 člana. Bilo je to najveće društvo u Puli.¹²² Valja istaknuti zanimljivost da je kasino bio otvoren od pet sati ujutro do dva sata iza ponoći. Prostorije su bile grijane i ventilirane. Glasilo je pravilo da temperatura nije smjela prelaziti 19 celzijevih stupnjeva. Postojao je kodeks oblačenja, koji je zabranjivao ulazak u zgradu nakon sedam sati ujutro u radnoj, jahaćoj ili sportskoj odori. Za dame su bile obavezne večernje haljine, prilikom plesnih večeri. U kasinu su se

¹²⁰ Bruno Dobrić, *Carsko – kraljevska ratna mornarica u Puli*, u: *Pula: tri tisućljeća mita i stvarnosti*, C.A.S.H., Pula, 2005., str. 209.

¹²¹ Daniel Načinović, *Mornarički kasino – labirint carsko – kraljevskih uspomena*, u: *Carska i kraljevska mornarica u Puli i na Jadranu od 1856. do 1918. godine: Pomorskopovijesni i kulturnopovijesni prilozi*, ur: Bruno Dobrić, Društvo za proučavanje prošlosti C. i kr. mornarice „Viribus unitis“, Pula, 2014., str. 108.

¹²² B. Dobrić, *Carsko – kraljevska ratna mornarica*, str. 210.

članovi mogli opustiti uz različite kartaške igre ili biljar, te domino i šah. Još je zanimljivo da se ručak posluživao od deset do četrnaest sati, a večera od devetnaest do jedan nakon ponoći.¹²³ U pulskim dnevnim listovima često se objavljuju kratke obavijesti o održavanju koncertnih, kazališnih i plesnih večeri. No pišu se i članci prilikom dolaska uglednih gostiju, uglavnom pripadnika visoke aristokracije i časnika. Primjerice, u ožujku 1888. godine, jahtom *Greif* pristigla je u pulsku luku nadvojvotkinja Stephanie.¹²⁴ U njezinu čast, priređen je svečani doček pred zgradom zapovjedništva na Rivi. Nadvojvotkinju su dočekali predstavnici gradske vlasti i vojske. Tijekom svog boravka, nadvojvotkinja Stephanie razgledala je gradske znamenitosti. Zatim je posjetila Mornarički kasino, te se zahvalila pulskom načelniku dr. Barsanu na predivnom dočeku i gostoprimstvu. Po završetku boravka u Puli, nadvojvotkinja je jahtom otplovila u Opatiju.¹²⁵ U studenom iste godine u Puli gostuje skupina njemačkih vojnika i časnika, pod zapovjedništvom kontraadmirala Hollmanna. Za njih je u velikoj sali Mornaričkog kasina organiziran banket. Njemačkim gostima u čast, nazdravio je nadvojvoda Karlo Stjepan.¹²⁶ Osim njega zdravice su održali admiral barun Pitner i admiral Robrschiedt. U znak zahvale zdravicu je održao i kontraadmiral Hollmann. Nakon čega su se časnici preselili u ostale salone Mornaričkog kasina. U članku se posebno naglašava da je kasino osvijetljen električnom energijom, te uređen prekrasnim biljkama, što stvara poseban ugođaj. U članku se još navodi da je ples koji je bio predviđen programom, odgođen zbog smrti Maksimilijana od Bavorske, caričinog oca. Umjesto plesa, održan je klasični koncert.¹²⁷ Možda je najbolji opis o funkcioniranju Mornaričkog kasina dao austrijski književnik rođen u Puli, Franz Karl Ginzkey: „*Svijet za sebe bio je njihov dom za odmor, Mornarički kasino, gdje sam se ponajviše s njima nalazio. U svakom pogledu bijaše to mjesto upravljano na svjetski način, koji je pak zvanju pomoraca svakog doba svojstven. Tu se jelo, igralo i njegovalo društvenost svake vrste, a potpuna ravnopravnost svih, bilo visokih ili niskih, stvorila je ozračje slobodnog ljudskog odnosa. Dosta je važno da je po rangju najstariji admiral i najmlađi pomorski pitomac davao za kasino isti mjesečni iznos. Unutar njegovih prostora*

¹²³ D. Načinović, *Mornarički kasino*, str. 110.

¹²⁴ Supruga prijestolonasljednika nadvojvode Rudolfa. Jedinog sina cara Franje Josipa.

¹²⁵ *L'Eco di Pola*, 17. ožujka 1888., 113.

¹²⁶ Mornarički časnik. Sin nadvojvode Karla Ferdinanda.

¹²⁷ *L'Eco di Pola*, 17. studenog 1888., 148.

prekidali su se svi službeni odnosi, nije se više moralo pretpostavljenoga vojnički pozdraviti, u toj društvenosti puhao je lahor slobode mora, a moje mladalačko stajalište prema tome mogaše biti samo veoma pozitivno.“¹²⁸ Broj članova je s vremenom rastao, te je stara zgrada postala tijesna. Stoga je srušena, a na njezinu je mjestu 1913. prema projektu austrijskog arhitekta Ludwiga Baumanna izgrađena nova. Njezina ukupna površina iznosila je 15000 m², a mogla je primiti do 1000 posjetitelja. Treba naglasiti da je izgradnja zgrade financirana sredstvima članova.¹²⁹ Najveći dio desnog krila kasina, činili su kavanski prostori. Ljeti se po običaju otvarala kavana na prostranoj terasi drugog kata zgrade.¹³⁰ Velike sale služile su za bankete, plesove i koncerte, dok su neke prostorije bile rezervirane isključivo za članove, kako bi u njima mogli u miru voditi razgovore. Kasino je imao i veliku vrtnu terasu i zimski vrt. Članovima je za razonodu bila na raspolaganju kuglana, a nalazila se u suterenu.¹³¹

Slika 4. Kavana Mornaričkog kasina. Izvor: Gradska knjižnica i čitaonica Pula.

¹²⁸ Tatjana Arambašin Slišковиć, *Koliki su te voljeli, moja Pulo!*, Nakladni zavod Matice hrvatske, Zagreb, 1996., str. 237.

¹²⁹ B. Dobrić, *Stare pulske kavane*, str. 41.

¹³⁰ Isto.

¹³¹ D. Načinović, *Mornarički kasino*, str. 116 – 120.

Ugostiteljski objekti i turističke aktivnosti na prijelazu iz 19. u 20. stoljeće

Valja istaknuti kako je uređenje i visoka kvaliteta usluge u kavani Mornaričkog kasina, utjecala na povećanje kvalitete ostalih kavana i restorana u gradu. U Puli su 1882. godine, djelovale tri kavane: *Pavanello*, *Cafè grande* i *Cafè vienesè*. Nedugo zatim otvara se kavana *Miramar*, jedan od najdugovječnijih pulskih ugostiteljskih objekata. Njezin vlasnik bio je istranin Grga Vratović, rođen u Lanišću. Uz kavanu upravljao je i hotelom.¹³² Reklamni oglas iz jednog pulskog lista, početkom 20. stoljeća, opisuje kavanu *Miramar* kao jedno simpatično gradsko svratište. Mjesto za odmor putnika, sa bogatim izborom dnevnih novina.¹³³ Zbog bolje prometne povezanosti, u Pulu počinje pristizati veći broj gostiju. Sukladno tome povećava se broj ugostiteljskih i smještajnih objekata. Dva hotela djelovala su 1882., *Riboli* i *Pavanello*. Dok je kavana 1891. bilo čak četrnaest.¹³⁴ Godine 1896. još se spominju četiri hotelska smještaja u gradu: *Austria*, *Alla città di Pola*, *Europa* i *Albergo Ladavaz*.¹³⁵ Novine *L'Eco di Pola*¹³⁶ objavljuju članak u kojem se navodi da je hotel *Alla città di Pola* promjenio vlasnika. Naime gospodin Luigi Dibarbora je prodao svoju imovinu, odnosno hotel i restoran, gospodinu Francescu Kirchsachneru, inače poznatom ugostitelju. Spomenuti gospodin Kirchsachner je upravljao restoranom *Budweis*, a otvorio je i restoran *Specula*. Dobrim poslovanjem stekao je ugled i zadovoljne goste. Novinar naposljetku zaključuje da će hotel pod novom upravom vratiti naklonost gostiju.¹³⁷ Na prijelazu stoljeća raste broj restorana i hotela u Puli. Osim toga ugostiteljski objekti nastoje privući goste dodatnim sadržajima, kao što su koncerti, predstave i plesovi. List *Il popolo istriano*¹³⁸ 1898. godine obavještava čitatelje, da će se u *Hotel de la Ville* održati koncert, a ulaz će biti slobodan.¹³⁹ Valja još spomenuti da su česte obavijesti u novinama, o održavanju koncerata na Forumu ili Rivi. Primjerice *Il popolo istriano* piše da će se na Forumu održati koncert, koji organizira *Società Operaia Polese* (Pulsko radničko

¹³² B. Dobrić, *Stare pulske kavane*, str. 42.

¹³³ *Il giornoletto di Pola*, 21. lipnja 1904., 1442.

¹³⁴ B. Dobrić, *Stare pulske kavane*, str. 42.

¹³⁵ I. Blažević, *Povijest turizma Istre i Kvarnera*, str. 93.

¹³⁶ Pulski list na talijanskom jeziku, liberalnog usmjerenja. Izlazio od 1886. do 1897.

¹³⁷ *L'Eco di Pola*, 28. studenog 1896., 566.

¹³⁸ Pulske novine koje su izlazile na talijanskom jeziku. Tiskale su se od 1898. do 1906.

¹³⁹ *Il popolo istriano*, 4. lipnja 1898., 16.

društvo) sa bogatim programom.¹⁴⁰ Zanimljiv je članak koji obavještava čitatelje, da će se u restoranu *al Lloyd* održati redoviti koncert uz nove snage. Naime nastupit će talijanska pjevačica Maria de Vincenzi, bečka pjevačica Emilia Held i gospođa Emma Savigni. Osim njih goste će zabavljati komičar Nipi.¹⁴¹ U ljeti 1898. pulski list objavljuje da se uspješno održavaju predstave u vrtu restorana *all' Angelo*. Novinar piše da se na tom mjestu gosti okupljaju kako bi se zabavili i osvježili. U ponudi je odlično pivo, a gospodin Luchich ništa ne prepušta slučaju, kako bi ugodio željama publike.¹⁴² Potrebno je također spomenuti jedan reklamni oglas, objavljen 1900. godine u novinama *Il giornaletto di Pola*.¹⁴³ Naime vlasnik restorana u Arsenalskoj ulici, Giovanni Révész, obavještava cijenjene goste da je njegov ugostiteljski objekat renoviran u modernom i elegantnom stilu. Također piše da će u ponudi jela, biti uvršten poznati bečki doručak. Osim toga pripremati će se domaći ručkovi i večere, a novo u ponudi biti će *Pilsen Bürgerliche Urquell* pivo. U oglasu se još navodi da će gostima biti ponuđeni kolači, pršuti iz Praga, razne vrste kobasica i sira, te marinirana riba.¹⁴⁴ Osim što ovaj oglas daje dobar uvid u ponudu jelovnika, jasno ukazuje na poboljšanje kvalitete ugostiteljske usluge, kako bi se održala konkurentnost. Od početka 20. stoljeća sve su češći oglasi i članci o novootvorenim restoranima, kafićima i hotelima. Tako se u pulskim novinama može naći oglas o otvorenju novog *Caffè alla Stazione*, u ulici Šijana. Vlasnik D. Marcov u kafiću modernog ambijenta nudi izvrsnu kavu i odlične likere, kako se navodi u tekstu.¹⁴⁵ U novinama *Naša sloga*¹⁴⁶ objavljen je reklamni oglas koji obavještava čitatelje da gostionica *Ajdemo k Mladineu* na Trgu Portarata ima u ponudi najfinija istarska i dalmatinska vina. Osim toga navodi se da gosti mogu uživati u doručku, ručku i večeri uz umjerene cijene.¹⁴⁷ Vlasnici nekih ugostiteljskih objekata, omogućavali su gostima kupnju vina po litri. Primjer je vlasnik gostionice u ulici *Vicolo Polani N 3*, koji je prodavao prvoklasno vino iz Svetvinčenta i Poreča.¹⁴⁸ Osim civilnih putnika, u pulskim su hotelima često odsjedali strani vojni časnici. Tako su

¹⁴⁰ Isto.

¹⁴¹ *Il popolo istriano*, 1. listopada 1898. 32.

¹⁴² *Il popolo istriano*, 6. kolovoza 1898. 25.

¹⁴³ Pulski list koji je izlazio na talijanskom jeziku, od 1900. do 1915. i od 1918. do 1920.

¹⁴⁴ *Il giornaletto di Pola*, 1. rujna 1900. 60.

¹⁴⁵ *Il giornaletto di Pola*, 8. rujna 1900. 66.

¹⁴⁶ Prve novine u Istri na hrvatskom jeziku. Najzaslužniji za njihovo pokretanje bio je biskup Juraj Dobrila.

¹⁴⁷ *Naša sloga*, 6. rujna 1901. 70.

¹⁴⁸ *Il giornaletto di Pola*, 28. listopada 1900., 113.

primjerice 1899. godine, na edukaciju pristigla dvojica japanskih časnika. Bili su smješteni u *Hotel Central*. Admiral im je dodijelio gospodu, sa zadatkom da im pokažu grad i arsenal, te antičke spomenike. Sporazumijevali su se na engleskom jeziku. Po završetku posjeta Puli, japanski časnici nastavili su put Trsta.¹⁴⁹ U pulskim dnevnim listovima česti su članci pod naslovom *forestieri che arrivano*, odnosno pristigli stranci. *Il giornoletto di Pola* primjerice donosi imena i prezimena pristiglih putnika u hotelima: *Central, Alla città di Trieste, Imperial, Ai due mori, de la Ville, Piccolo* i *Tempio d'Augusto*.¹⁵⁰ Prema novinskim člancima i reklamnim oglasima, može se zaključiti da je ugostiteljstvo u Puli doživjelo svojevrsni procvat u prvom desetljeću 20. stoljeća. Novine *Omnibus*¹⁵¹ u siječnju 1906. godine, donose tri zanimljiva oglasa. Prvi se tiče restorana *Secession*, koji se nalazio u *via Giulia*. Naime vlasnik Augusto Battistella obavještava da je njegov restoran nakon preuređenja bogatiji za tri luksuzno uređene prostorije. Sljedeći oglas informira čitatelje o otvorenju nove gostionice *Rojatti* u *via Glovia*. Njezin je vlasnik bio Lavoslav Rojatti, a gostima su bila ponuđena razna jela i pića. U posljednjem oglasu gostioničar Franjo Heinrich objavljuje da se u njegovom lokalu počinje točiti ožujsko pivo.¹⁵² *Naša sloga* 1910. godine objavljuje oglas o novom hotelu *Elisabetta* vlasnika Frane Barbalića. U oglasu se navodi da je hotel moderno uređen s novoopremljenim sobama. Dodatno se naglašava blizina tramvajske i parobrodske stanice.¹⁵³ Prema ovim podacima može se zaključiti da su domaći i strani gosti imali veliku mogućnost izbora između gostionica, kavana i luksuznih restorana te hotela. Uz to se nudila široka paleta domaćih i stranih jela i pića. No restorani, a posebice hoteli, nisu bili samo ugostiteljski objekti, već su postali centri društvenih događanja. Na njihovim terasama, vrtovima i salama održavale su se razne manifestacije, često i u dobrotvorne svrhe. Godine 1906. u hotelu *Belvedere* održala se maškarada u organizaciji Prvog istarskog Sokola,¹⁵⁴ koja je prema pisanju novina bila vrlo dobro posjećena. Uz velik broj maski i kostima, zabava je trajala do četiri

¹⁴⁹ *Il popolo istriano*, 10. lipnja 1899. 63.

¹⁵⁰ *Il giornoletto di Pola*, 5. kolovoza 1906. 2317.

¹⁵¹ List koji je izlazio u Puli od 1904. do 1912. Na početku se tiskao na trima jezicima, a kasnije samo na hrvatskom i talijanskom.

¹⁵² *Omnibus*, 2. siječnja 1906., 360.

¹⁵³ *Naša sloga*, 17. ožujka 1910., 11.

¹⁵⁴ Organizacija koja je promovirala tjelovježbu i širenje hrvatske nacionalne svijesti.

sata ujutro.¹⁵⁵ Ponovno u organizaciji Sokola, u istom hotelu, održao se koncert. Pjevao je gospodin Novosel, dok ga je na klaviru pratila gospođica Stana Laginja. Potom je nastupao mješoviti pjevački zbor, pod vodstvom gospodina Križa. Zabavni koncert su naposljetku upotpunili tamburaši.¹⁵⁶ *Omnibus* piše o koncertu za Družbu sv. Ćirila i Metoda¹⁵⁷, koji se također održao u hotelu *Belvedere*. Ulaz je iznosio jednu krunu, a prilozi su bili dobrodošli. Nastupali su mnogi izvođači, između ostalih i mladež družbinih škola.¹⁵⁸

Jedna od najznačajnijih ličnosti za gradsku povijest zasigurno je poznati Lodovico Rizzi. Odvjetnik i političar, vršio je dužnost gradonačelnika Pule od 1889. do 1904. godine. Još je jednom izabran na tu dužnost u razdoblju od 1923. do 1926. godine.¹⁵⁹ Za vrijeme njegova prvog mandata grad je obogaćen novim sadržajima, uz strelovit ekonomski i društveni napredak. Rizzi je 1903. godine predložio novi plan financijskog razvitka, gledajući na turizam kao pokretačku snagu, u slučaju nemogućnosti razvijanja industrije i trgovine. Trebalo je privući strance, oslanjajući se na povijesno naslijeđe, novitete i ugodan smještaj.¹⁶⁰

Slika 5. Kavana Miramar. Izvor: Gradska knjižnica i čitaonica Pula.

¹⁵⁵ *Omnibus*, 28. veljače 1906., 407.

¹⁵⁶ *Omnibus*, 9. srpnja 1906., 507.

¹⁵⁷ Udruga za razvitak hrvatskog i pučkog školstva u Istri, sa sjedištem u Puli.

¹⁵⁸ *Omnibus*, 21. ožujka 1906., 424.

¹⁵⁹ <http://istrapedia.hr/hrv/3785/rizzi-lodovico/istra-a-z/> (5.8.2019.)

¹⁶⁰ A. Krizmanić, *Prostorni razvitak austrijske Pule*, str. 158.

Slika 6. Razglednica s motivima Pule i hotelom Central. Izvor: Gradska knjižnica i čitaonica Pula.

Palast Hotel Riviera

Prekretnicu u povijesti pulskog hotelskog smještaja obilježilo je otvaranje velebnog secesijskog zdanja *Palast Hotel Riviera*.¹⁶¹ O gradnji hotela u travnju 1908. godine izvještavaju novine *Omnibus*. U objavi se navodi da će hotel u dužini iznositi 60 metara, a u širini 35 metara. Imat će četiri kata i smještajni kapaciteta od 150 soba.¹⁶² *Rivieru* je sagradilo društvo *Österreichische Riviera Gesellschaft*, čiji je predsjednik bio austrijski inženjer Jakob Ludwig Münz.¹⁶³ Prekrasno zdanje smješteno je između brodarskog gata, željezničkog kolodvora i Arene, odnosno u blizini parka *Marie Valerie*. Kada je izgrađen, hotel je postao česti motiv na razglednicama i meta fotografa. Gostima je bila dostupna kavana, odlična bečka kuhinja, kao i frizerski salon, te poštanske usluge. Hotel se također sastojao od velike sale za koncerte i ostala kulturno – društvena događanja, a osim toga

¹⁶¹ Davor Mandić, *Austrougarska Pula: grad kojem su zavidjeli*, Mara, Pula, 2015., str. 98.

¹⁶² *Omnibus*, 9. travnja 1908., 825.

¹⁶³ I. Blažević, *Povijest turizma Istre i Kvarnera*, str. 124.

gostima je na raspolaganju bila prostrana natkrivena veranda za odmor.¹⁶⁴ *Il giornoletto di Pola* 19. kolovoza 1909. objavljuje da je hotel *Riviera* službeno otvoren i kroz cijeli dan dostupan za razgledavanje.¹⁶⁵ Zanimljiv je podatak da su gosti imali mogućnost pretplate, koja je pokrivala smještaj i ostale troškove, u što je bio uključen i prijevoz tramvajem. Naime tramvajska stanica nalazila se pred zgradom hotela. Svake večeri u 10:30 tramvaj je kretao od hotela u smjeru Svetog Polikarpa.¹⁶⁶ Veoma zanimljive podatke iznose novine *Il giornoletto di Pola* krajem siječnja 1910. godine. Prema objavljenom članku, društvo *Riviera* sa budžetom od 2.250.000 kruna gradi još jednu zgradu u blizini hotela. Prema planu na lijevoj je strani novog kompleksa predviđena izgradnja kupaonica. U centru je planirana izgradnja velike dvorane sa pozornicom, za održavanje raznih koncerata i predstava, koja bi mogla primiti do 1500 gledatelja. Nadalje u tekstu se navodi da je u desnom dijelu predviđena izgradnja dvorana za objed, ureda i garderoba. Još se navodi vjerojatnost otvaranja zimskog vrta, zato što se onaj hotela *Riviere* pokazao premalim.¹⁶⁷ Potrebno je naglasiti da su u *Rivieri* odsjedale poznate i ugledne ličnosti. Tako je kralj Saske za vrijeme svog posjeta Puli 1910. godine odsjeo u hotelu. Kralja je dočekao viceadmiral de Ripper, no nije bilo svečanosti. Tijekom svog odsjedanja u gradu, kralj je automobilom obišao četvrt Svetog Polikarpa, posjetio je crkvu *Madonna del Mare* (Mornarička crkva), Mornaričku bolnicu, Kaštel, Arenu i ostale antičke spomenike. Nakon razgledavanja Pule kralj se automobilom uputio u Fažanu, gdje se sastao sa nadvojvodom Franjom Ferdinandom, koji se zaputio na Brijune. Potom je saski kralj u društvu gospodina Kupelwiesera prošetao Fažanom, zatim se vratio u *Rivieru*. Svoj boravak u Puli okončao je posjetom arsenalu i ratnim brodovima, nakon čega je nastavio put prema Poreču.¹⁶⁸ U *Palast Hotelu Riviera* odsjedalo je još poznatih i utjecajnih ličnosti poput: ruskog generala Vladimira Vladimirova, princa Alfreda Windischgrätza, baruna Egona Maaratta Stummera, grofice Bathyany, princa Liechtensteina, grofa Karla Thuna,¹⁶⁹ komičara iz Beča Josepha Stedlera, Paula Jaquesa, Olfreda Orlandia i

¹⁶⁴ Silvano Jelenić, „*Riviera*“ u *sjećanju*, u: Franina i Jurina: istarski kalendar za 2006. godinu, ur: Miroslav Sinčić, Reprezent, Račice, 2005., str. 113.

¹⁶⁵ *Il giornoletto di Pola*, 19. kolovoza 1909., 3327.

¹⁶⁶ *Il giornoletto di Pola*, 26. kolovoza 1909., 3334.

¹⁶⁷ *Il giornoletto di Pola*, 21. siječnja 1910., 3482.

¹⁶⁸ *Il giornoletto di Pola*, 11. ožujka 1910., 3531.

¹⁶⁹ I. Blažević, *Povijest turizma Istre i Kvarnera*, str. 124.

violinistice Berte Schüller, te mnogi drugi.¹⁷⁰ Treba još navesti da je hotel *Riviera* ugostio i dva velika imena austrijske i njemačke književnosti, Karla Krausa i Hermanna Bahra.¹⁷¹ Ovi podaci ukazuju na kvalitetu i visoku razinu usluge koja se pružala u *Palast Hotel Rivieri*. Često su priređivani zabavni koncerti u restoranu na katu hotela i u kavani, o čemu redovno izvješćuje dnevni tisak.¹⁷² Godine 1913. hotel je predan poduzeću za promet, a potom je zbog rata bio zatvoren i korišten u druge svrhe.¹⁷³ Danas je hotel *Riviera* gotovo zaboravljen na margini centra grada, daleko od svoje sjajne prošlosti.

Slika 7. Palast Hotel Riviera. Izvor: Gradska knjižnica i čitaonica Pula.

¹⁷⁰ S. Jelenić, „*Riviera*“ u sjećanju, str. 113.

¹⁷¹ Isto.

¹⁷² *Il giornoletto di Pola*, 7. travnja 1911., 3923.

¹⁷³ S. Jelenić, „*Riviera*“ u sjećanju, str. 113.

Slika 8. Razglednica koja prikazuje Hotel Rivieru. Izvor: Gradska knjižnica i čitaonica Pula.

Izleti i turističke grupe

Turizam u Puli na prijelazu iz 19. u 20. stoljeće postaje sve važnija i razvijenija djelatnost, o čemu piše i dnevni tisak. Redovno se prati dolazak stranih gostiju. Turiste je privlačio spoj bogate povijesti, ratne mornarice i modernog uređenja grada. Česti su grupni izleti u organizaciji stranih turističkih društva ili klubova. Primjerice 1892. godine *Tourist – Club* iz Beča, organizira dolazak 150 svojih članova u Pulu, tijekom uskrasnih praznika. Tom je prilikom gradska uprava angažirala nekoliko zaposlenika građevinskog ureda, kao vodiče stranim gostima. Novinar piše da su posjetili antičke spomenike, arsenal i nekoliko utvrda. Valja napomenuti da su prilikom posjeta vojnih objekta, turisti, imali stručno vodstvo i pratnju mornaričkih časnika. Sljedeći članak najavljuje dolazak brodom tršćanskih turista, također tijekom uskrasnih praznika.¹⁷⁴ No potrebno je naglasiti

¹⁷⁴ *L'Eco di Pola*, 16. travnja 1892., 325.

da su i građani Pule odlazili na izlete. Kao i u slučaju kod stranih turista, te su izlete često organizirala razna društva i klubovi. Primjerice organiziran je izlet brodom iz Pule u Rijeku na proslavu blagdana Velike Gospe na Trsatu. Puljanima su na raspolaganju bili brodovi *Liburnia* i *Lussino*, a cijena povratne karte iznosila je 2 florina. *Club Iris* iz Pule je za svoje članove također organizirao izlet brodom i razgledavanje Vrsara.¹⁷⁵ Grad pod Arenom u kolovozu 1900. godine posjećuje stotinjak izletnika iz Opatije i Volskog koji su pristigli parobrodom *Liburnija*. Na obali pred kavanom *Miramar* dočekali su ih članovi Sokola, nakon čega su otišli na zajednički objed u prostorije društva. Potom su se izletnici uputili u razgledavanje grada. U članku se još navodi da je u večernjim satima održana velika zabava na kojoj su nastupali mješoviti zborovi i tamburaši. Pjevale su se mnoge pjesme na opće oduševljenje publike. Poseban aplauz dobila je izvedba himne *Lijepa naša domovino*. Zabava je završila zahvalom i pozdravom tajnika podružnice Družbe sv. Ćirila i Metoda, nakon čega su se izletnici uz pjesmu uputili prema parobrodu.¹⁷⁶ Godine 1901. velikim Lloydovim parobrodom *Thalia*, iz Trsta stiže u Pulu 120 turista iz Beča. No ne zadržavaju se dugo, zato što nastavljaju krstarenje oko dalmatinske obale te dalje sve do otoka Krfa.¹⁷⁷ Održani su redovni koncerti na Forumu i Rivi, koji su bili sastavni dio društvenog i zabavnog života Pule.¹⁷⁸ Sljedeće godine 118 članova *Tourist – Cluba* iz Beča ponovno posjećuje i razgledava grad. No po završetku obilaska nastavljaju svoj put prema Malom Lošinju.¹⁷⁹ O nemalom broju turističkih dolazaka i gotovo dnevnim izmjenama velikih grupa, svjedoči članak iz 1905. godine. Lloydovim parobrodom *Euterpe* pristiglo je 130 članova *Club touristique austriaco* (Austrijski turistički klub). Nakon obilaska austrijski turisti su nastavili prema Malom Lošinju. Nakon dva dana u pulsku luku je pristao parobrod *Hungaria*, koji je prevezio 290 članova *Arbeiter – Bildungs – Verein*¹⁸⁰ iz Beča. Pristigli su sa Malog Lošinja, a nakon kratkog razgledavanja nastavili su put Trsta.¹⁸¹ No u Pulu nisu dolazili turisti samo s austrijskog i talijanskog područja, već su bili zastupljeni i gosti iz ostalih europskih zemalja. Tako je parobrodom *Vectis* u vlasništvu društva

¹⁷⁵ *Il popolo istriano*, 2. kolovoza 1899., 70.

¹⁷⁶ *Naša sloga*, 28. kolovoza 1900., 55.

¹⁷⁷ *Il giornaleto di Pola*, 31. ožujka 1901., 266.

¹⁷⁸ Isto.

¹⁷⁹ *Il giornaleto di Pola*, 26. ožujka 1902., 624.

¹⁸⁰ Radničko prosvjetno udruženje.

¹⁸¹ *Il giornaleto di Pola*, 22 – 23. travnja 1905., 1747 – 1748.

Peninsular e Oriental, stiglo u grad pod Arenom 189 engleski turista. Nakon cjelodnevnog razgledavanja grada, krenuli su u noćnim satima prema Veneciji.¹⁸² Godine 1909. novine *Il giornoletto di Pola* javljaju da će u pulsku luku uploviti parobrod *Africa* sa 160 članova *Società alpina viannese* (Bečko planinarsko društvo). Turisti će se zadržati tijekom dana u razgledavanju gradskih znamenitosti, te će u noćnim satima nastaviti putovanje prema Trstu.¹⁸³ Prema ovim podacima može se zaključiti da je Pula bila gotovo nezaobilazna točka na turističkim putovanjima, odnosno krstarenjima duž jadranske obale.

Gradsko kazalište

Usporedo sa ekonomskim i gospodarskim rastom, razvitkom turizma, cvao je i društveni život grada. Tom prilikom važno je spomenuti gradsko kazalište. Poznati poduzetnik Pietro Ciscutti vlastitim je novcem dao izgraditi prvo kazalište u Puli, u blizini crkve sv. Marije od Milosrđa. Zgradu je projektirao Giovanni Quadri, a građevinske radove je vodio venecijanski graditelj Carrara. Svečano otvorenje kazališta zbilo se 26. prosinca 1854. godine. Kazalište je imalo garderobu i prostorije za osvježenje. Parter se sastojao od 21 lože u mezaninu, dok je preuređenjem dvije godine nakon otvaranja, kazalište dobilo još 21 ložu na prvom katu. Kazalište je restaurirano 1870. godine, a zanimljivo je da su imućne pulske obitelji imale svoje stalne lože. Prvo gradsko kazalište nosilo je naziv *Teatro Nuovo*.¹⁸⁴ U blizini tadašnjeg kazališta, na današnjem Danteovom trgu, bilo je otvoreno nekoliko restorana. Primjerice restoran *Tegetthoff* je 1884. gostima nudio mesna i riblja jela, a ponudi je bilo i pivo Puntigamer. Gospodin Bratus, vlasnik restorana *Zum Goldenen Anker* imao je u ponudi njemačku kuhinju, uz odabrana vina i pivo Pilsen. Godine 1905. novi je vlasnik dodatno obogatio ponudu, te su gosti četvrtkom uz večeru mogli uživati u zvucima klavira i violine.¹⁸⁵ Takvo uređenje omogućavalo je Puljanima i turistima da gotovo na jednom mjestu, uživaju u dobroj večeri i kazališnoj predstavi. Kada je prostor prvog kazališta postao tijesan i samim time neprikladan, Pietro Ciscutti je odlučio izgraditi novo kazalište. Ono je građeno od 1880, do 1882., a zgradu

¹⁸² *Il giornoletto di Pola*, 1. travnja 1906., 2091.

¹⁸³ *Il giornoletto di Pola*, 21. rujna 1909., 3360.

¹⁸⁴ D. Mandić, *Austrougarska Pula*, str. 35.

¹⁸⁵ Isto, str. 36.

neorenesansnog stila financirao je ponovno vlastitim sredstvima. Voditelj projekta bio je tršćanski arhitekt Rugger Berlam. Prostor je bio polivalentnog tipa, tamo su se osim predstava održavali glazbeni koncerti, zabave javni skupovi, a kasnije i filmske projekcije. Novo kazalište nazvano je *Politeama Ciscutti*.¹⁸⁶ Gledalište se sastojalo od partera, 28 loža u mezaninu, 30 loža na prvom katu, te još imalo balkon i galeriju. Moglo je primiti 800 posjetitelja. Na Ciscuttijevim kazališnim daskama gostovale su neke od najpoznatijih talijanskih i njemačkih opernih družina. Zanimljivost je da gospodin Rossi unajmljuje prostor u zgradi kazališta i otvara 1885. caffè i restoran.¹⁸⁷

Šijanska šuma

Među omiljenim izletištima mnogih Puljana i gostiju, bila je Šijanska šuma poznata kao *Kaiserwald*.¹⁸⁸ Pripala je ratnoj mornarici još 1860., a prostirala se na površini od oko 145 hektara. U jugozapadnom dijelu šume nalazila se *Jägerhaus* (lovačka kuća) sa pomoćnim zgradama, postojala su još tri bunara i skloništa, a u sjevernom dijelu nalazio se rasadnik. U početku šuma se koristila kao izvor građevnog materijala za potrebe arsenala. Modernizacijom gradnje brodova željezo zamjenjuje drvo, stoga Šijanska šuma postaje izletišta i mjesto za odmor.¹⁸⁹ Iz tog razloga se 1885. na centralnoj livadi postavljaju ljuljačke i vrtuljak za djecu. Drveni paviljon *Silberegger* u skolpu kojeg se nalazo restoran, gradi se 5. svibnja 1886. godine. U ponudi je uvijek bilo hladnog piva i vina, a izletnici su još mogli birati između njemačke i talijanske kuhinje.¹⁹⁰ Izletnike su na početku do šume prevozile kočije, a kasnije je uvedena tramvajska linija.¹⁹¹ Pulski list *L'Eco di Pola* izvještava da će 15. lipnja 1890. na centralnoj poljani biti organizirana velika dobrotvorna zabava, kako bi se prikupila sredstva za *Società di beneficenza delle Signore di Pola*.¹⁹² Tom su prilikom organizarni ples i tombola. Dok će glazbom goste zabavljati

¹⁸⁶ A. Krizmanić, *Prostorni razvitak austrijske Pule*, str. 170.

¹⁸⁷ D. Mandić, *Austrougarska Pula*, str. 49.

¹⁸⁸ Carska šuma.

¹⁸⁹ Slaven Bertoša, *Povijesne crtice o istarskim šumama: Motovunska šuma, Kornarija, Kontija, Vidorno, Šijana i Ližnjemoro (uz osvrt na granične oznake)*, u: *Kamik na kunfinu: grnaične oznake u istarskim šumama*, ur: Tatjana Bradara, Arheološki muzej Istre, Pula, 2013., str. 47 – 49.

¹⁹⁰ D. Mandić, *Austrougarska Pula*, str. 101.

¹⁹¹ I. Blažević, *Povijest turizma Istre i Kvarnera*, str. 65.

¹⁹² Dobrotvorna udruga pulskih gospođa/žena.

čak tri glazbene skupine.¹⁹³ Svakako vrijedi navesti oglas iz 1889., koji najavljuje veliku predstavu znamenitog gospodina Giacoma Merighia. Prema najavi gospodin Merighi će svojim balonom na vrući zrak sletjeti na centralnu poljanu Šijanske šume. Uz to se navodi u tekstu, da će gospodin Merighi izvesti nevjerojatne akrobacije. Osim njega, publiku će gimnastičkim akrobacijama zabavljati obitelj Gargani.¹⁹⁴ Za vrijeme uskrasnih praznika organizirali su se izleti tramvajem od kavane *Miramar* do Šijanske šume. Kretalo se u popodnevnim satima, a cijena karte je iznosila od 40 do 60 centa po osobi.¹⁹⁵

Slika 9. Lovačka kuća u Šijanskoj šumi. Izvor: Gradska knjižnica i čitaonica Pula.

¹⁹³ *L'Eco di Pola*, 14. lipnja 1890., 230.

¹⁹⁴ *L'Eco di Pola*, 13. lipnja 1899., 182.

¹⁹⁵ *Il giornaleto di Pola*, 29 – 30. ožujka 1902., 627-628.

Kupališta

Uređivanje i prilagodba grada novom vremenu, uslijed novih društvenih prilika, utjecat će na otvaranje kupališta. To će označiti začetak kupališnog turizma. Prvo najstarije poznato pulsko kupalište bilo je izgrađeno od drva na splavi usidrenoj u uvali sv. Petra. Međutim nisu poznati podatci o točnoj lokaciji, zato što kao plutajuća građevina nije provedena u katastru. To je pulsko kupalište bilo poznato po blatu i pješćanom dnu, a ime *Bagno Stengel* je dobilo najvjerojatnije prema tadašnjem vlasniku.¹⁹⁶ Godine 1885. počinje djelovati društvo *Bagno Polese*, a upravno tijelo činili su: dr. Lodovico Sprocani, Antonio Mistaro, Giovanni Mattiassi, Leopoldo Marinoni i Giacomo Scracin.¹⁹⁷ Te godine društvo otvara istoimeno kupalište. Sagrađeno prema nacrtu, kako bi bilo primjereno gradskim potrebama.¹⁹⁸ Kupalište se nalazilo na sjeveroistočnom dijelu zaljeva, prema uvali Sv. Petra. *Bagno Polese* bilo je otvoreno od lipnja do rujna, a sadržavalo je kabine za presvlačenje, bezen za odrasle i djecu, te školu plivanja.¹⁹⁹ Zgrada kupališta bila je drvene građe, oblikovana u historicističkom duhu. Osim kupališta *Bagno Polese* je bio svojevrsni ljetni zabavni centar grada. U sklopu zgrade postojale su terase za sunčanje i ples, te buffet. Prijevoz brodicama od mola Sv. Teodora do kupališta plaćalo se 20 solda.²⁰⁰ U blizini poluotoka Sv. Petra 1886. austrijska vojska gradi *Marine Schwimmschule*,²⁰¹ koje je uključivalo i školu plivanja. Drvena zgrada bila je veličine 35 x 20 metara, s otvorenim trijemom i prilaznim mostom. Građevina je bila jednostavne arhitekture, u cjelosti položena na platformu, koja je bila pričvršćena za dno. Zapadno od zgrade bila je uređena plaža za građana, a njenoj blizini nalazila se tramvajska stanica.²⁰² *Il giornaletto di Pola* objavljuje 1901. godine da je u blizini željezničke postaje otvoreno novo javno kupalište. Zgrada kupališta imala je dva paviljona s odvojenim prostorima za muškarce i žene. Plaža je umjetno oblikovana morskim šljunkom, a drvenom je pregradom bio omeđen kupališni prostor. Novinar naglašava da je ovo kupalište bilo

¹⁹⁶ A. Krizmanić, *Prostorni razvitak austrijske Pule*, str. 171 – 172.

¹⁹⁷ *Pola*, 10. svibnja 1855., 20.

¹⁹⁸ I. Blažević, *Povijest turizma Istre i Kvarnera*, str.61.

¹⁹⁹ Davor Mandić, *Gruss aus Pola: Pola u turističkim vodičima na prijelazu stoljeća*, Povijesni muzej Istre, Grad Pula, Pula, 1999., str. 16.

²⁰⁰ A. Krizmanić, *Prostorni razvitak austrijske Pule*, str. 172.

²⁰¹ Vojničko kupalište.

²⁰² Isto, str. 173.

iznimno potrebno gradu.²⁰³ Pulski listovi su redovito izvještavali građane o novostima vezanima uz kupališta. Ponekad su to činili na pomalo humorističan način. Primjerice nepoznati novinar piše da je 1. lipnja 1904. viđen morski pas kod Fižele, koji je naime stigao u pravo vrijeme, zato što se otvaraju *Bagno Polese* i vojničko kupalište. Za kraj poručuje: „*Plivači pazite se!*“²⁰⁴ Mornarički časnici 1914. traže za sebe i svoje obitelji izgradnju kupališta na općinskom zemljištu na Valkanama. Kupališni kompleks zauzimao bi gotovo cijelu uvalu, stoga se općinska uprava tome protivila. Međutim zapovjedništvo ratne mornarice ignorira općinsku zabranu, te bez građevinske dozvole gradi dotad najveći kupališni kompleks, zauzimajući oko 600 metara obale. Kompleks je sadržavao sve što je bilo potrebno za zabavu i opuštanje. Izgrađena je skakonica, ali bile su tu još kabine, tuševi, terase za sunčanje i ples, te restoran. Kupalištu su u pravilu imali pristup samo časnici i njihove obitelji, a samo u iznimnim slučajevima ostali građani s posebnom dozvolom.²⁰⁵

²⁰³ *Il giornoletto di Pola*, 30. svibnja 1901., 324.

²⁰⁴ *Il giornoletto di Pola*, 1. lipnja 1904., 1422.

²⁰⁵ A. Krizmanić, *Prostorni razvitak austrijske Pule*, str. 173.

Slika 11. Vojničko kupalište. Izvor: Gradska knjižnica i čitaonica Pula.

Sport

Važan segment društvenog života Puljana, koji će utjecati i na turizam, bio je sport. Naime Pula je postepeno rasla u centar sportskih događanja. Osnivali su se klubovi, organizirala razna natjecanja, utrke i regate. Sportski događaji privlačili su natjecatelje iz raznih dijelova Monarhije i drugih država Europe. Najstarije nautičko društvo imena *Pietas Julia*, osnovano je u srpnju 1886. na inicijativu Natalea Varetona. Društvo je objedinjavalo veslanje i jedrenje, a prvo sjedište nalazilo im se na pulskom Mandraču.²⁰⁶ Prvi čamac koji su porinuli nosio je naziv *Sergio*, a prvu posadu činili su mladići iz obitelji: Bossi, Seraschin, Sprocani, Petronio, Colledan, Cossovel, Rizzi, Rodinis, Fabro, Giovibella, Artusi, Zacchigna, Vittori, Rismondo, Cioli, Pozzati, Bartoli, Derenzinovich, Valerio, Rocco i Giadresco.²⁰⁷ O aktivnostima i regatama nautičkog društva često je izvještavao pulski

²⁰⁶ Isto, str. 170.

²⁰⁷ Anton Percan, *Nogomet u Puli*, Histria Croatica c.a.s.h. d.o.o., Pula, 2011., str. 6.

dnevni tisak. Također se poticalo mlade da se upišu u društvo i treniraju veslanje, kako bi jačali tijelo i duh.²⁰⁸ Novo sjedište društvo *Pietas Julia* dobilo je 1905. godine, a bilo je smješteno na Rivi, u današnjoj zgradi Veslačkog kluba *Istra*.²⁰⁹ Ratna mornarica 1891. godine utemeljuje nautički klub *K. u. K. Yachtgeschwader*, pod pokroviteljstvom cara Franje Josipa.²¹⁰ Njegovo sjedište nalazilo se u jednoj od najpoznatijih austrougarskih vila u Puli, vili Monai.²¹¹ Generalni tajnik društva bio je mornarički časnik Richard Banfield, a hangar i društvene prostorije nalazile su se u uvali Vargarola.²¹² Regate u organizaciji yacht kluba mogle su trajati i po dvadeset dana. Godine 1892. prijavilo se 29 jahti, uglavnom iz stranih zemalja.²¹³ U travnju iste godine ponovno je održana yacht regata. Tom je prigodom u Mornaričkom kasinu održan domjenak i koncert. Posljednjeg finalnog dana utrke nagradu je osvojila posada jahte *Yetti*.²¹⁴ Sljedeće godine *Yachtgeschwader* organizira veliku regatu zbog koje iz Rijeke najvećim Lloydovim parobrodom *Poseidon* dolaze mnogi uglednici i pripadnici aristokracije. Održalo se više utrka, ali najvrijednija nagrada je bio predmet u vrijednosti od 2000 kruna. Osvojila ga je posada jahte *Sophie*, na čelu sa kapetanom korvete Kifferom.²¹⁵ No Pula nije bila poznata samo po regatama, već i po biciklističkim utrkama. Sport je privlačio strane natjecatelje i turiste, koji su vjerojatno širili glas o Puli kao zanimljivoj destinaciji i izvan granica Monarhije, osim toga bio je izvor zabave za mnoge Puljane koji su trenirali ili samo bodrili natjecatelje. Prvi biciklistički klub osnovan je 11. studenog 1896., a nosio je naziv *Veloce club Polese*. Tri godine kasnije, 1899., otvoren je pulski velodrom, na prostoru današnje gimnazije. Staza je bila dužine 333 metara, a drvene tribine mogle su primiti do 1200 gledatelja.²¹⁶ Ubrzo je već 28. listopada 1900. *Veloce club Polese* organizirao prvu biciklističku utrku na velodromu.²¹⁷ Natjecatelji su se mogli nadmetati u pet različitih kategorija. Osvajači prvog, drugog i trećeg mjesta dobivali su medalju i diplomu o sudjelovanju. Utrku je popratila

²⁰⁸ *Il popolo istriano*, 5. ožujka 1898., 5.

²⁰⁹ A. Krizmanić, *Prostorni razvitak austrijske Pule*, str. 172.

²¹⁰ <https://www.istrapedia.hr/hrv/2620/yachtgeschwader-kuk/istra-a-z/> (15.8.2019.)

²¹¹ Branko Perović, *Austrougarske vile i kuće u Puli: vraćanje memorije gradu*, Korina Perović Marković, Dragan Perović, Regional, Pula, 2010., str. 22.

²¹² A. Krizmanić, *Prostorni razvitak austrijske Pule*, str. 171.

²¹³ *Il Diritto Croato*, 17. veljače 1892., 19.

²¹⁴ *Il Diritto Croato*, 13. travnja 1892., 26.

²¹⁵ *Il Diritto Croato*, 26. travnja 1893., 29.

²¹⁶ <http://istrapedia.hr/hrv/219/biciklizam/istra-a-z/> (15.8.2019.)

²¹⁷ D. Mandić, *Austrougarska Pula*, str. 60.

brojna publika, a bio je prisutan i gradonačelnik. Valja istaknuti da je biciklist Guido Sambo iz Pule, u dvije kategorije osvojio drugo mjesto. Dok je u trećoj kategoriji, *izdržljivosti*, osvojio prvo mjesto. Publika i prijatelji su slavili domaćeg prvaka.²¹⁸ *Veloce club Polese* je 1901. organizirao natjecanje na velodromu. No zanimljivo je da je osim biciklističke utrke, planirana utrka motoriziranih vozila. Naposljetku su održane samo biciklističke utrke, zato što su se vozila zaustavila na cesti pred Pulom.²¹⁹ No pulski biciklistički klub nije organizirao samo utrke, već je za svoje članove organizirao izlete biciklom. Tako je organiziran izlet u Rijeku, za one naprednije bicikliste, dok je za rekreativce organizirana vožnja do Raklja. Međutim bicikliste je na putu zadesilo loše vrijeme s kišom, no to ih nije spriječilo da nastave po planu.²²⁰ Ovi podatci ukazuju na vrlo dinamične društvene i sportske aktivnosti koje su se odvijale u gradu, posebice u prvim godinama 20. stoljeća. *Veloce club Polese* odigrati će važnu ulogu u razvitku i ostalih sportova u gradu. Naime unutar kluba postojala je nogometna sekcija. Osim toga sportsko društvo *Club Iris* 1899. godine kao najaktivniju ističe upravo nogometnu sekciju. Iako se ne zna sa sigurnošću kada je odigrana prva nogometna utakmica u gradu, vjerojatno je da se nogomet igrao i prije osnivanja spomenutih klubova.²²¹ Godine 1910. nekoliko se sportskih sekcija koje su djelovale pod imenom *Edera* udružuju u *Associazione Sportiva Edera*.²²² Društvo je okupljalo članove uglavnom iz radničkih slojeva, koji su bili skloni socijalističkim idejama. Stoga je i aktivnost društva bila tome usmjerena. No ubrzo je djelovanje tog društva zabranjeno. Veliki broj igrača je tada prešao u *Circolo Sportivo Internazionale* i *Football Club Polese*.²²³ Utakmice su se često održavale i bile su dobro popraćene od strane tiska. Primjerice 1910. održana je utakmica između nogometaša *Edera* iz Pule i nogometaša *Edera* iz Trsta. Igralo se na terenu *Sette moreri*.²²⁴ Prvo tenisko društvo osnovali su mornarički časnici 1897., a nosilo je naziv *Marine Officers Tennis Club Pola*. U gradu je djelovalo i udruženje *Società Ginnastica Polese*.²²⁵ Postojale su sekcije za gimnastiku,

²¹⁸ *Il giornoletto di Pola*, 29. listopada 1900., 114.

²¹⁹ *Il giornoletto di Pola*, 21. rujna 1901., 438., *Il giornoletto di Pola*, 14. listopada 1901., 461.

²²⁰ *Il giornoletto di Pola*, 20. kolovoza 1908., 2963.

²²¹ A. Percan, *Nogomet u Puli*, str. 10 – 11.

²²² Sportska udruga Edera.

²²³ A. Percan, *Nogomet u Puli*, str. 16 – 17.

²²⁴ *Il giornoletto di Pola*, 10. svinja 1910., 3591.

²²⁵ Gimnastička udruga Pula

mačevanje, streljaštvo, biciklizam, plivanje i veslanje.²²⁶ Građanima Pule bilo je poznato i koturaljkanje, no više kao oblik zabave, nego natjecateljski sport. Ne zna se sa sigurnošću, no vjerojatno su prve koturaljke u Pulu donijeli austrougarski mornari sa svojih putovanja. Neposredno pred početak Prvog svjetskog rata, otvaraju se koturališta: *Campo Malusà*, *Drio la Rena*, *Minerva* i *Excelsior*. No na razglednicama iz 1908. vidljivo je da se prostor budućeg *Excelsiora*, već koristi kao koturalište. Valja napomenuti da je *Excelsior* danas poznat Puljanima kao *Pattinaggio*. Poduzetnik Domenico Malusà 1882. godine gradi kuću, a u dvorištu 1911. gradi koturalište *Campo Malusà*. Na 840 m² popločene površine nalazio se bar, te ženska i muška svlačionica. Osim što je bilo koturalište, to je mjesto služilo za druženje.²²⁷

Početak ratnih zbivanja smanjuju se društvene, sportske i turističke aktivnosti u gradu. Mnogi se ugostiteljski objekti privremeno ili trajno zatvaraju. Jednaka sudbina je zadesila sportske klubove, samo su pojedini ostali i dalje aktivni.

²²⁶ A. Percan, *Nogomet u Puli*, str. 14 – 15.

²²⁷ Katarina Marić, *Pattinaggio: povijest koturaljkanja u Puli: izložba*, Povijesni i pomorski muzej Istre, Pula, 2015., str. 23 – 25.

Zaključak

Grad Pula sredinom 19. stoljeća doživljava preobrazbu iz jednog gotovo pustog gradića opustošenog malarijom u grad mediteranskog duha i srednjoerupskog uređenja. Razlog je tomu proglašenje Pule glavnom ratnom lukom Austro – Ugarske Monarhije. Zbog ubrzane industrijalizacije i doseljavanja stanovništva javlja se potreba za obogaćivanjem grada društvenim sadržajima i ugostiteljskim objektima. Pula se proširuje i uređuje, otvaraju se kavane, restorani i gostionice koji postepeno prerastaju u centre društvenih zbivanja. Dobra prometna povezanost omogućit će lakšu dostupnost turistima i ostalim putnicima koje je Pula privlačila zbog antičkih spomenika, bogate povijesti i modernog uređenja. Pritom se u gradu otvaraju hoteli koji poput ostalih ugostiteljskih objekata postaju pokretači društvenog života grada. Osim njih važnu ulogu u kulturnom i društvenom razvoju imali su Mornarički kasino i kazalište. U drugoj polovici 19. stoljeća i početkom 20. stoljeća Pula se obogaćuje dodatnim sadržajima poput kupališta i izletišta, a otvaraju se i sportska društva. Prema pisanju novina, pulska su kupališta bila vrlo dobro posjećena, a Šijanska šuma je postala jedno od omiljenih izletišta mnogih Puljana. Sport također nije bio zapostavljen, često su se održavale međunarodne regate, razne utrke i ostala natjecanja. Sportska su društva također organizirala izlete za svoje članove. Međutim, početkom ratnih zbivanja postepeno dolazi do smanjenja sportskih i ostalih društvenih aktivnosti. Turizam se gasi, a biser pulskog hotelijerstva *Palast Hotel Riviera* prenamjenjuje se u druge svrhe. Dio te povijesti danas još uvijek leži u zaboravu.

Literatura:

1. Arambašin Slišković, Tatjana, *Koliki su te voljeli, moja Pulo!*, Nakladni zavod Matice hrvatske, Zagreb, 1996.
2. Balota, Mate, *Puna je Pula*, Amforapress, Pula, 2005.
3. Benussi, Bernardo, *Povijest Pule u svjetlu municipalnih ustanova do 1918. godine*, Žakan Juri, Pula, 2002.
4. Bertoša, Miroslav, *Usponi i sutoni, u: Pula: tri tisućljeća mita i stvarnosti*, C.A.S.H., Pula, 2005.
5. Bertoša, Slaven, *Život i smrt u Puli: starosjeditelji i doseljenici od XVII. do XIX. stoljeća*, Skupština Udruga Matice hrvatske Istarske županije, Pazin, 2002.
6. Bertoša, Slaven, *Povijesne crtice o istarskim šumama: Motovunska šuma, Kornarija, Kontija, Vidorno, Šijana i Ližnjemoro (uz osvrt na granične oznake)*, u: *Kamik na kunfinu: granične oznake u istarskim šumama*, ur: Tatjana Bradara, Arheološki muzej Istre, Pula, 2013.
7. Beuc, Ivan, *Istarske studije: osnovni nacionalni problemi istarskih Hrvata i Slovenaca u drugoj polovini XIX. i početkom XX. stoljeća*, vlastita naklada, Zagreb, 1975.
8. Blažević, Ivan, *Povijest turizma Istre i Kvarnera*, Otokar Keršovani, Opatija, 1987.
9. Cvek, Elmo, *Naredba br. 12: Pula u doba Austrije: ljudi i građevine*, Histria Croatica c.a.s.h., Pula, 2015.
10. Dabo, Mihovil, *Austrijska Pula između kozmopolitizma i suprotstavljenih nacionalnih pokreta*, u: *Hrvati i manjine u Hrvatskoj: moderni identiteti*, ur: Marijana Marinović, Agencija za odgoj i obrazovanje, Zagreb, 2014.
11. Dobrić, Bruno, *Novine i časopisi na njemačkom jeziku u Istri (1871. – 1918.) / Pula, Opatija, Brijuni*, Istarski ogranak DHK, Pula, 2016., str. 36 – 37.
12. de Brodmann, Giuseppe, *Memorie politico – economiche della città e territorio di Trieste della penisola d'Istria, della Dalmazia fu Veneta di Ragusi e dell'Albania ora congiunti all'austriaco impero*, Tipografia di Alvispoli, Venezia, 1821.

13. Dobrić, Bruno, *Carsko – kraljevska ratna mornarica u Puli*, u: *Pula: tri tisućljeća mita i stvarnosti*, C.A.S.H., Pula, 2005.
14. Dobrić, Bruno, *Stare pulske kavane*, u: *Hrvatska revija* 4, god. III, 2003.
15. Duda, Igor, *Elementi kozmopolitizma u Puli između 1850. i 1918. godine*, u: *Radovi* 32 – 33, Zavod za hrvatsku povijest Filozofskog fakulteta Sveučilišta u Zagrebu, Zagreb, 2000.
16. Dukovski, Darko, *Pula u razdoblju Druge industrijske revolucije 1880. – 1914.: prikaz socijalnih i gospodarskih odnosa*, u: *Mornarička knjižnica (K. u. K. Marinebibliothek) i austrijska/ austrougarska mornarica u Puli*, ur: Bruno Dobrić, Sveučilišna knjižnica u Puli, Pula, 2005
17. Dukovski, Darko, *Povijest Pule: deterministički kaos i jahači apokalipse*, Istarski ogranak Društva hrvatskih književnika, Pula, 2011.
18. Jelenić, Silvano, *„Riviera“ u sjećanju*, u: Franina i Jurina: istarski kalendar za 2006. godinu, ur: Miroslav Sinčić, Reprezent, Račice, 2005.
19. Kandler, Pietro, *Cenni al forestiero che visita Pola*, Tipografia del Lloyd austriaco, Trst, 1845.
20. Krizmanić, Attilio, *Utjecaj smještaja arsenala na prostorni razvitak Pule*, u: *Stotinu i pedeset godina brodogradnje u Puli*, ur: Bruno Dobrić, Društvo za proučavanje prošlosti C. i kr. mornarice „Viribus unitis“, Pula, 2010.
21. Krizmanić, Attilio, *Prostorni razvitak austrijske Pule*, u: *Pula: tri tisućljeća mita i stvarnosti*, C.A.S.H., Pula, 2005.
22. Krizmanić, Attilio, *Pulska kruna: pomorska tvrđava Pula: fortifikacijska arhitektura austrijskog razdoblja: knjiga 1.*, Čakavski sabor, Žminj, 2008.
23. Mandić, Davor, *Austrougarska Pula: grad kojem su zavidjeli*, Mara, Pula, 2015.
24. Mandić, Davor, *Gruss aus Pola: Pula u turističkim vodičima na prijelazu stoljeća*, Povijesni muzej Istre, Grad Pula, Pula, 1999.
25. Marić, Katarina, *Pattinaggio: povijest koturaljkanja u Puli: izložba*, Povijesni i pomorski muzej Istre, Pula, 2015.
26. Marković, Jagoda, *Pula – K. u. K. slika grada*, u: *Radovi Instituta za povijest umjetnosti*, Institut za povijest umjetnosti, Zagreb, 2006.

27. Načinović, Daniel, *Mornarički kasino – labirint carsko – kraljevskih uspomena*, u: *Carska i kraljevska mornarica u Puli i na Jadranu od 1856. do 1918. godine: Pomorskopovijesni i kulturnopovijesni prilozi*, ur: Bruno Dobrić, Društvo za proučavanje prošlosti C. i kr. mornarice „Viribus unitis“, Pula, 2014.
28. Orbanić, Josip, *Istarske željeznice*, HŽ – Hrvatske željeznice, Zagreb, 1996.
29. Percan, Anton, *Nogomet u Puli*, Histria Croatica c.a.s.h. d.o.o., Pula, 2011.
30. Perović, Branko, *Ratni brodovi izgrađeni u Carskom i kraljevskom pomorskom arsenalu*, u: *Carska i kraljevska mornarica u Puli i na Jadranu od 1856. do 1918. godine: Pomorskopovijesni i kulturnopovijesni prilozi*, ur: Bruno Dobrić, Društvo za proučavanje prošlosti C. i kr. mornarice „Viribus unitis“, Pula, 2014.
31. Perović, Branko, *Austrougarske vile i kuće u Puli: vraćanje memorije gradu*, Korina Perović Marković, Dragan Perović, Regional, Pula, 2010.
32. Perović, Branko, *Luka Pula austrougarskog doba (Odsjaj grada u zaljevu 1850. – 1918.)*, u: *Iz povijesti Pulske luke: zbornik radova*, ur: Mladen Černi, Lučka uprava Pula, Pula, 2006.
33. Piplović, Stanko, *Pomorska bitka pred Visom 1866. godine*, u: *Godišnjak Njemačke narodnosne zajednice VDG Jahrbuch*, ur: Renata Trišler Mađerić, Nikola Mak, Njemačka narodnosna zajednica, Osijek, 2007.
34. Piplović, Stanko, *Austrougarski fortifikacijski sustav Pule*, u: *Carska i kraljevska mornarica u Puli i na Jadranu od 1856. do 1918. godine: Pomorskopovijesni i kulturnopovijesni prilozi*, ur: Bruno Dobrić, Društvo za proučavanje prošlosti C. i kr. mornarice „Viribus unitis“, Pula, 2014.
35. Šetić, Nevio, *Napoleon u Istri: Istra za francuske uprave 1805. – 1813.*, Istarska književna kolonija „Grozđ“, Pula, 1989.
36. Trogrlić, Marko, Šetić, Nevio, *Dalmacija i Istra u 19. stoljeću*, Leykam international, Zagreb, 2015.
37. Winkler, Dieter, *Hidrografski zavod u Puli*, u: *Carska i kraljevska mornarica u Puli i na Jadranu od 1856. do 1918. godine: Pomorskopovijesni i kulturnopovijesni prilozi*, ur: Bruno Dobrić, Društvo za proučavanje prošlosti C. i kr. mornarice „Viribus unitis“, Pula, 2014.

38. Winkler, Dieter, *Od spremišta za jedra do kovačnice oružja – pulski Pomorski arsenal od nastanka do 1918. godine*, u: *Stotinu i pedeset godina brodogradnje u Puli*, ur: Bruno Dobrić, Društvo za proučavanje prošlosti C. i kr. mornarice „Viribus unitis“, Pula, 2010.
39. Winkler, Dieter, *Popis brodova i drugih plovila sagrađenih u pulskom Arsenalu za C. i kr. Ratnu mornaricu do 1918. godine*, u: *Carska i kraljevska mornarica u Puli i na Jadranu od 1856. do 1918. godine: Pomorskopovijesni i kulturnopovijesni prilozi*, ur: Bruno Dobrić, Društvo za proučavanje prošlosti C. i kr. mornarice „Viribus unitis“, Pula, 2014.
40. Žeravica, Emil Kazimir, *Daleka mora: Pula i pomorski pothvat 1874. – 1876.*, Istarsko književno društvo „Juraj Dobrila“, Pazin, 1990.

Izvori:

Il popolano dell'Istria:

Il popolano dell'Istria, 14. prosinca 1850., 22.

Il popolano dell'Istria, 24. prosinca 1850., 25.

Il popolano dell'Istria, 15. listopada 1850., 5.

Pola:

Pola, 10. svibnja 1855., 20.

L'Eco di Pola:

L'Eco di Pola, 17. ožujka 1888., 113.

L'Eco di Pola, 17. studenog 1888., 148.

L'Eco di Pola, 14. lipnja 1890., 230.

L'Eco di Pola, 16. travnja 1892., 325.

L'Eco di Pola, 28. studenog 1896., 566.

L'Eco di Pola, 13. lipnja 1899., 182.

Il popolo istriano:

Il popolo istriano, 5. ožujka 1898., 5.

Il popolo istriano, 4. lipnja 1898., 16.

Il popolo istriano, 1. listopada 1898. 32.

Il popolo istriano, 6. kolovoza 1898. 25.

Il popolo istriano, 10. lipnja 1899. 63.

Il popolo istriano, 2. kolovoza 1899., 70.

Il giornalotto di Pola:

Il giornalotto di Pola, 1. rujna 1900. 60.

Il giornalotto di Pola, 8. rujna 1900. 66.

Il giornalotto di Pola, 28. listopada 1900., 113.

Il giornalotto di Pola, 29. listopada 1900., 114.

Il giornalotto di Pola, 31. ožujka 1901., 266.

Il giornalotto di Pola, 30. svibnja 1901., 324.

Il giornalotto di Pola, 21. rujna 1901., 438.

Il giornalotto di Pola, 14. listopada 1901., 461.

Il giornaletto di Pola, 26. ožujka 1902., 624.
Il giornaletto di Pola, 29 – 30. ožujka 1902., 627-628.
Il giornaletto di Pola, 1. lipnja 1904., 1422.
Il giornaletto di Pola, 21. lipnja 1904., 1442.
Il giornaletto di Pola, 22 – 23. travnja 1905., 1747 – 1748.
Il giornaletto di Pola, 1. travnja 1906., 2091.
Il giornaletto di Pola, 5. kolovoza 1906. 2317.
Il giornaletto di Pola, 20. kolovoza 1908., 2963.
Il giornaletto di Pola, 19. kolovoza 1909., 3327.
Il giornaletto di Pola, 26. kolovoza 1909., 3334.
Il giornaletto di Pola, 21. rujna 1909., 3360.
Il giornaletto di Pola, 21. siječnja 1910., 3482.
Il giornaletto di Pola, 11. ožujka 1910., 3531.
Il giornaletto di Pola, 10. svinja 1910., 3591.
Il giornaletto di Pola, 7. travnja 1911., 3923.

Omnibus:

Omnibus, 2. siječnja 1906., 360.
Omnibus, 28. veljače 1906., 407.
Omnibus, 9. srpnja 1906., 507.
Omnibus, 21. ožujka 1906., 424.
Omnibus, 9. travnja 1908., 825.

Il Diritto Croato:

Il Diritto Croato, 17. veljače 1892., 19.
Il Diritto Croato, 13. travnja 1892., 26.

Naša sloga:

Naša sloga, 28. kolovoza 1900., 55.
Naša sloga, 6. rujna 1901. 70.
Naša sloga, 17. ožujka 1910., 11.

Internetski izvori:

- <https://www.istrapedia.hr/hrv/2620/yachtgeschwader-kuk/istra-a-z/> (15.8.2019.)
- <http://istrapedia.hr/hrv/3785/rizzi-lodovico/istra-a-z/> (5.8.2019.)
- <http://istrapedia.hr/hrv/1598/pulska-trznica/istra-a-z/> (24.7.2019.)
- <http://tehnika.lzmk.hr/tramvaj/> (20.7.2019.)
- <http://istrapedia.hr/hrv/1934/pulski-tramvaj-tramvaj-u-puli/istra-a-z/> (19.7.2019.)
- <https://www.istrapedia.hr/hrv/619/elektrane/istra-a-z/> (18.7.2019.)
- <https://www.istrapedia.hr/hrv/3722/plinare/istra-a-z/> (17.7.2019.)
- <http://istrapedia.hr/hrv/1008/hidrografski-zavod-u-puli/istra-a-z/> (14.7.2019.)
- <http://istra.lzmk.hr/clanak.aspx?id=132> (8.7.2019.)
- <http://tehnika.lzmk.hr/ratna-mornarica/> (25.5.2019.)
- <http://www.istrapedia.hr/hrv/1996/zapovjednici-i-casnici-astrougarske-ratne-mornarice/istra-a-z/> (15.5.2019.)
- <http://istrapedia.hr/hrv/3867/uljanik/istra-a-z/> (12.5.2019.)
- <http://istrapedia.hr/hrv/3654/moering-moring-karl/istra-a-z/> (12.5.2019.)
- <http://www.matica.hr/kolo/288/franjo-josip-prvi-19976/> (5.5.2019.)
- <http://istra.lzmk.hr/clanak.aspx?id=644> (5.5.2019.)
- <http://www.istrapedia.hr/hrv/696/porecka-i-pulska-biskupija/istra-a-z/> (9.3.2019.)
- <https://www.istrapedia.hr/hrv/1343/kolera/istra-a-z/> (22.3.2019.)
- <http://istra.lzmk.hr/clanak.aspx?id=1894> (2.4.2019.)

Sažetak

Pula je u prvoj polovici 19. stoljeća bila zapušten, malaričan i slabo naseljen grad. Sredinom stoljeća izgradnjom arsenala i proglašenjem Pule glavnom ratnom lukom Austro – Ugarske Monarhije dolazi do prekretnice u modernoj povijesti grada. Započelo se s izgradnjom novih zgrada, uređivale su se ulice i trgovi, izgradio se vodovod te su se poboljšali zdravstveni i sanitarni uvjeti. Otvarala su se nova radna mjesta što je utjecalo na doseljavanje većeg broja stanovnika, prvenstveno iz okolnih krajeva, a potom iz ostalih dijelova Monarhije. Grad je općenito doživio ekonomski i demografski procvat. Izgrađen je novi obrambeni fortifikacijski sustav, a nastale su i nove gradske četvrti. Uvele su se parobrodske linije, a u drugoj polovici 19. stoljeća Pula se željeznicom povezala s Divačom. Osim toga grad je dobio i plinaru, a postepeno se uvodila električna energija. Početkom 20. stoljeća uveden je novi oblik gradskog prijevoza, tramvaj.

Od proglašenja Pule glavnom ratnom lukom Monarhije, u grad se doseljava veliki broj vojnika, mornara i časnika. Stoga se počinju otvarati kavane, gostionice, restorani i hoteli. Časnički kadar činili su uglavnom pripadnici austrijskog plemstva, pa je bilo potrebno u gradu siromašnog društvenog života organizirati nove aktivnosti. Iz tog razloga izgrađen je Mornarički kasino. Osim toga otvara se i kazalište. Društveni i ekonomski razvoj te dobra povezanost utjecat će na početak turističkih aktivnosti. Iz dnevnih listova može se iščitati da su turiste najviše privlačili antički spomenici i bogata povijest grada. Na prijelazu iz 19. u 20. stoljeće povećava se broj ugostiteljskih objekata i hotela. U grad su pristizale organizirane turističke grupe. Pula je postala bogatija za gradsko kupalište, a omiljeno izletišta, uglavnom Puljana, postala je Šijanska šuma. Godine 1909. službeno je otvoren tada najveći i najljepši *Palast Hotel Riviera*, što je bila svojevrsna prekretnica u povijesti pulskog hotelskog smještaja. Društveni život Puljana dodatno je obogaćen osnivanjem raznih sportskih klubova i društava.

Ključne riječi: Pula, Austro – Ugarske Monarhija, arsenal, društveni život, Mornarički kasino, kazalište, kupališta, hoteli, kavane, gostionice, restorani, koncerti, predstave, Šijanska šuma, turističke aktivnosti, sport

Summary

In the first half of the 19th century Pula was a neglected, malaria-ridden and scarcely populated town. Mid-century years brought a change in the modern history of Pula with the construction of the Arsenal and Pula being chosen as the new main navy harbour of Austro-Hungarian Empire. New buildings were being built, a grid of streets and squares was developed, water-supply was set up, overall health and sanitary conditions were improved. The city offered more jobs, which motivated people from different parts of the Empire, and especially from the near-by regions, to inhabit Pula. All in all, it was the time of economic and demographic revival. A defensive system of fortifications was erected, and new city districts were popping up. New steamboat lines were also introduced, and in the second half of the 19th century a railroad connected Pula to Divača. On top of all this, the city got a gasometer, while electricity was also gradually being installed. At the beginning of the 20th century trams were introduced as the new means of public transport.

From the moment Pula was named the main navy harbour of the Empire, it was being populated by a great number of marines, sailors and officers. This led to opening of cafes, taverns, restaurants, and hotels. Since the officers were primarily members of Austrian nobility, it was necessary to organize new activities in a city of an otherwise underwhelming social and cultural life. This was why the Navy Casino was built. Also, a city theater was opened. Social and economic development as well as better transport connections would bring along first tourism activities. From the daily press we find out tourists were attracted to the rich Roman history and ancient monuments of the city. At the turn of the 20th century hotel and service industry was on the rise as the city welcomed organized groups of tourists and visitors. First public beaches with facilities were established, and Šijana forest became a favourite place where locals could have a picnic. In 1909 the biggest and most exquisite *Palast Hotel Riviera* was opened, which was a turning point in the history of Pula's hospitality sector. Finally, urban life was enriched as many sport clubs and communities were founded.

Key words: Pula, Austro-Hungarian Empire, arsenal, social life, Navy Casino, theatre, public beach, hotels, cafes, taverns, restaurants, concerts, theatre productions, Šijana forest, tourism, sports.